ІВАН КРИПЯКЕВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВ, 1941

ІВАН КРИПЯКЕВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВ, - 1941

I. К Н Я Ж І   Ч А С И

I. СЛОВ'ЯНИ

Україна в давні часи. Український народ живе на широких просторах від Чорного моря до Полісся і від Карпат до Каспійського моря. В давні часи українська земля не була така велика. Наші предки, що звали себе слов'янами, жили тільки у північних землях, в Київщині, Чернігівщині, Волині, Галичині. Південні землі, над Чорним морем, були порожніми, безлюдними степами, в яких кочували дикі орди. Тільки після довгих століть боротьби з чужими наїзниками наш народ поширив свої оселі до самого моря.

В ті давні часи наша земля мала інший вигляд, як тепер. Тоді не було ще ніяких міст, ні великих сіл; людські оселі стояли рідко, заховані у глибоких лісах, одна далеко від другої. Не було ще мурованих шляхів, а навіть і звичайних доріг; тяжко було переїхати з одного місця на друге. Всюди росли великі, густі ліси. Де ці ліси починалися і де кінчалися, того не знав ніхто. Ліси були непрохідні, заросли старезними дубами, грабами, буками, соснами. Ніхто не рубав вікових дерев і вони росли сотні літ і валилися тільки підчас бурі, як зісохли і спорохнявіли, на їх порохні виростав молодий ліс і ставав ще більший і густіший. Через гущавину плили лісові потоки, порослі очеретами і водними рослинами, розливалися на всі сторони, творили озерця, болота і трясовини. Хто хотів добратися у ці праліси, мусів рубати дерево за деревом, щоб зробити собі перехід. Хто мешкав у лісі, міг бути безпечний, що ніхто його не знайде, бо лісові стежки були малі і непомітні.

Людські оселі серед лісів стояли рідко, на вільних полянах. Оселі були невеликі, бо люди жили окремо один від другого. Але ніколи ніхто не оселювався сам один, бо серед лісів було небезпечно жити одинцем. Кожний господар держав коло себе не тільки найближчу родину, але і далеких свояків, цілий свій рід. Чим численніший був рід, тим легше було господарювати. В одному господарстві було тридцять, сорок і більше людей. Всі господарювали спільно, не ділили землі та іншого майна. Проводирем був найстарший у роді, звичайно дід або прадід. Він мав владу над всіма членами роду. Слухали його не тільки діти і парубки, але й дорослі члени роду, жонаті, з дітьми. Він давав усім накази, що і де робити, без його дозволу не можна було нічого ні продати, ні купити; він, мав право карати непослушних, хоч це були і старі люди.

Така гостра влада була особливо потрібна, бо життя було дуже небезпечне; під проводом найстаршого з роду господарство йшло справно і успішно.

Життя слов'ян. Слов'яни жили переважно з ловецтва. У лісах було багато диких звірів. Всюди були не тільки зайці, лисиці, козли, але також ходили олені, лосі, дикі кабани, вовки, ведмеді. Жив ще тоді тур, дикий віл, сивої масти, та зубр, подібний до тура, але з піднесеним хребтом, вкритий вовною, — звірі люті і небезпечні. Слов'яни йшли на лови з короткими списами або стріляли на звірів стрілами з луків. Радо ловили білки і куниці для гарних шкірок, по ріках полювали на бобрів. Над озерами і ріками гніздилося безліч водяної птиці. Дикі гуси, качки, лебеді, журавлі підіймали часом такий крик, що аж гуло. На островах весною можна було знайти незчисленну кількість яєць всякої птиці. Риби було стільки, що ніяк не можна було її виловити. Людина знаходила у лісі і на воді все для життя: і м'ясо на страву і шкіри на убрання, могла попоїсти доволі і зодягнутися достатньо. Але зате чекали її скрізь грізні небезпеки. Часто на лісовій стежці зустрічався чоловік з ведмедем, — горе йому, як був безборонний. Часто хижий рись кидався з дерева на прохожого. Зимою часто вовки нападали на людські подвір'я і вдиралися до стаєнь і хат. Люди жили завжди готові до оборони й боротьби, не лякалися смерти, сміливо зустрічали всяку небезпеку.

Пізніше слов'яни взялися за хліборобство. Не легка була праця на ріллі. Треба було наперед вирубувати і корчувати ліс, щоб добути кусень землі під засів. Часом підпалювали ліс, аби скорше добути вільне місце. Орали землю спочатку дерев'яним ралом, а пізніше навчилися орудувати залізним плугом. Як збіжжя доспіло, зрізували тільки колосся, а солому палили. Хліба не молотили ціпами, а ганяли по колоссю худобу, щоб витоптала зерно. Багато часу минуло, поки люди навчилися господарювати. Хоч як тяжко було працювати на ріллі, але кожен старався збільшити свою землю: корчував ліси, орав, засівав нові місця зерном. Поволі хліборобство стало головним заняттям нашого народу. З трудом приручили собі наші предки домашні тварини. Дикий тур дав приручитися і змінився на спокійного вола. Коні зразу жили дико по лугах і степах, ловці ловили молоді лошата і поволі привчали їх до роботи. По дуплавих деревах ховалися рої диких бджіл, було їх інколи так багато, що мід спливав по пнях дерев; наш хлібороб присвоїв і їх та став заводити собі пасіки в лісі. З часом ліси проріділися, загосподарилися пусті місця, поширилися засівні поля; а серед полів будувалися веселі села, з садами, городами і господарськими будинками.

Віра слов'ян. Слов'яни не знали віри в одного Бога, а почитали різних богів. Слов'яни поважали як своїх богів сонце, вітер, вогонь, і різні явища природи. Найстаршим богом був Перун, бог громів; наші предки вірили, що він кидає з хмар громи. Другим божеством був Дажбог, бог сонця, що давав людям багатство

і щастя. Велес або Волос опікувався худобою і давав їй гарний волос, густу шерсть. Сварожич був богом вогню і домашнього вогнища. Стрибог, бог вітру, посилав на землю посуху. Крім головних богів слов'яни шанували менші божества, що жили у різних місцях. По хатах жили домовики, в лісах лісовики, по водах і болотах водяники та русалки. Одні з них були добрі і помагали людям, інші лихі, що кожному шкодили. Щоб добути собі прихильність богів, наші предки приносили їм жертви з страви, напитків, овочів, тварин. На честь богів слов'яни мали різні свята й обряди. На весну, як сонце піднімалося вище і наставало потеплення, було свято веснянок. Найбільший празник був на Купала, перед нашим днем св. Івана. Тоді розкладали великі огнища, дівчата убиралися у вінки і танцювали, співаючи пісень, хлопці переганяли через вогонь худобу і перескакували самі, бо вірили, що це охоронить від слабости. В зимі було свято коляди, — вечеряли тоді серед снопів, ворожили з куті на майбутній рік і співали колядки, — ці обряди збереглися і в нас (в час Різдва). Слов'яни вірили, що після смерти людська душа не гине, а переходить до раю, і там людина веде таке саме життя, як і на цьому світі, тільки без ніякої журби Щоб померший мав в раю все, що йому було потрібне в житті, родичі клали в могилу зброю, хліборобські знаряддя, одяги, всяку їжу. Інколи палили тіло покійника на високому вогнищі з дерева і кидали в огонь частину його майна. Потім збирали у глиняну посуду і закопували в землю, а зверху насипали високу могилу. Щороку в честь померлого справляли поминки, що називалися тризною. При всіх обрядах нашим предкам помагали знахарі і віщуни, що знали лікувати слабості і заворожували людям майбутнє.

Організація слов'ян. З своїх лісових земель слов'яни почали переходити на південь, у степи. Це були дикі, неорані поля, вкриті травами і зіллям. Весною степ покривався зеленню і квітками, трава виростала так високо, що їздець на коні міг у ній заховатися. Але з настанням літньої спеки, степ жовтів, висихав і завмирав так, що ставав немов пустинею. Аж знов на весну трава оживала і ставала ще буйніша і краща. Слов'яни ходили в степи для ловецтва і рибальства, оселювалися на нових місцях і займалися тут скотарством і хліборобством. Але в степах кочували дикі азійські орди, які не допускали слов'ян до своїх земель, нападали на спокійних хліборобів і нищили їх надбання. Щоб оборонитися від ворогів, слов'яни почали ставити собі городи, (оборонні оселі). Під город вибирали місце недоступне, на острові серед ріки або ставу, або на високій стрімкій горі серед лісів. Місце під город вирівнювали, копали довкола рів і сипали з землі високі вали. На валах клали грубі колоди дерева або вбивали палі, частокіл. Тільки в одному місці серед валу був вузький перехід до города, укріплений сильними воротами. Посередині між валами ставили з грубих балок хати і комори для мешкання і захисту майна. Як вороги наступали, слов'яни ховалися з худобою й іншим добутком, замикали ворота і закидали їх колодами та камінням

і тут перебували небезпечний час. Як вороги підходили під город і намагалися його добути, оборонці кидали на них каміння, стріляли з луків і відганяли ворога.

Але одна оселя не могла сама своїми силами оборонитися від ворога. Для кращої оборони різні села робили союз і помагали собі в час небезпеки. Повідомляли один одного про наступ ворога і присилали сусідам підмогу людьми і зброєю. Так слов'яни приходили до кращої організації. — Люди, що жили в одній стороні, звалися племенем. Над Дніпром на просторих полях проживали поляни, недалеко від них в лісах над рікою Прип'яттю деревляни, над Десною сіверяни. Над Бугом стояли оселі дулібів, або волинян, під Карпатами сиділи хорвати, над Дністром тиверці, над Богом уличі. Кожне плем'я мало свого князя. На князя обирали людину поважну, розумну і хоробру. Він керував своїм племенем, відбував суд, під час війни був найстаршим воєводою і вів військо на ворога. У важливих справах він скликав на раду всіх начальників родів і старшину племени. Така рада звалася віче. На вічі старшина радилася про те, як завести лад у громаді, які закони встановити, як оборонятися від ворожих нападів.

II. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА

Початки Києва. Над рікою Дніпром жили поляни. Їх столицею був город Київ. Про початки Києва були різні перекази. Одні оповідали, що назва Києва пішла від якогось Кия, що був перевізником на Дніпрі (кому треба було переїхати з одного боку ріки на другий, він перевозив своїм човном). Інші оповідали, що Київ заснували три брати, Кий, Щек і Хорив та їх сестра Либедь; від Кия пішла назва Києва, від його братів гори Щековиця і Хоривиця, від імени сестри річка Либедь. На високій горі недалеко Дніпра три брати поставили сильний город для оборони від ворогів.

Київ стояв на тому місці, де сходилися торгові шляхи з різних сторін. З півночі приходили кораблі Дніпром, Прип'яттю і Десною, зі сходу і заходу йшли сухопутні дороги. Київські купці скуповували різні товари і відвозили їх Дніпром до Чорного моря і до славного грецького міста Константинополя. Завдяки торгівлі Київ дійшов до великого добробуту і значення, ставши найпершим містом у всій східній Европі.

Інші племена визнавали силу Києва і піддавалися під його провід. Київські князі поширили свою владу на всі сусідні землі, своїм військом перемогли диких степовиків і зорганізували велику Київську державу — першу державу на Україні.

Олег. Першим могутнім київським князем був Олег, що князював щось коло 900 року. До його держави належали всі землі над Дніпром. Одні племена піддалися йому добровільно, інші він силою завоював під свою владу. Його військо складалося з варягів, мандрівних вояків, які на Україну прийшли зі Швеції. Вони збиралися

у дружини по кількадесят людей, під проводом хоробрих старшин; зброя їх була залізна: на головах мали шоломи, на грудях панцери, в руках мечі і щити. До бою ішли рівною лавою. Варяги любили лад і тверду владу. Вони привчали слов'ян до послуху і порядку, організували військо, ставили городи. Для слов'ян, що привикли до легкого і вільного життя, це була тяжка школа, але під проводом варягів наші предки багато чого навчилися. Вони бачили, яка єдність і згода є серед варягів, як один другому радо стає у допомозі, як вони завжди в небезпеці дотримують віри і приязни, як все в них іде справно і розумно. Варяги розвели на Україні велику торгівлю: скуповували шкіри, хутра, мед, віск, будували човни і Дніпром везли все на продаж далеко до Чорного моря. Вони не любили спокійного життя, а все шукали нових країн, відважно ішли в незнайомі землі. Брали вони з собою і слов'ян, учили їх плавати і будувати кораблі, учили військової справи, дисциплінованости, притягали їх до боротьби і небезпек. Під керуванням варягів наші предки пізнали вперше, що значить добра організація, полюбили лад і порядок. Так при допомозі варягів Київська держава ставала все сильнішою.

Князь Олег робив походи в різні сторони і приєднав до Київської держави багато слов'янських земель. Під його владою були вже навіть хорвати і дуліби, племена, що жили далеко на заході, над Дністром і Бугом, — так він приготував об'єднання всіх українських земель в одну державу. Олег бажав також зробити Україну великою торгівельною державою. Українські вироби і плоди вивозили найбільше за Чорне море до Греції. Але греки неохоче пускали до себе купців з півночі, бо самі хотіли затримати торгівлю у своїх руках. Тому Олег задумав здобути столицю грецьких царів — славний Константинополь або Царгород. Човнами Дніпром повіз він свої війська на Чорне море. Як греки довідалися, що київський князь іде на них, замкнули міцними ланцюгами пристань над морем, куди заїздили кораблі, а народ зачинився в городі за високими мурами. Та Олег з суші підійшов під місто. Греки злякалися, прислали князеві щедрі дарунки і просили його, щоб не руйнував місто. Олег згодився відступити від облоги, але приказав дати по 6 фунтів срібла на кожного вояка. Потім умовився з грецьким царем про те, як греки мають приймати наших купців у Царгороді. Цар згодився на те, що купці з України можуть продавати і купувати все, що схочуть, та не будуть платити ніяких податків Греції. Цар мав дати купцям вигідні господи та живити їх своїм коштом; за те Олег обіцяв, що купці входитимуть у місто без зброї та не будуть робити ніякої шкоди міщанам. Обидва володарі заприсягли цю умову. На знак перемоги Олег прибив свій щит на воротах Константинополя. Від того часу українці нераз пробували добути грецьку столицю. Олег умер від укушення гадюки. За мудрість і хитрість звали його Віщим.

Ігор і Ольга. Після смерти Олега київським князем став Ігор, син Рюрика; так почався в Києві рід Рюриковичів. Ігор був князь

суворий, для ворогів не знав милосердя. Він ходив знов на Цар-город, але похід йому не вдався; греки почали стріляти на Ігореві кораблі стрільним порохом із пушок; у війську настало велике замішання, вояки кидалися в море, щоб не згоріти на човнах, — багато людей потонуло у морських хвилях. Ігор зробив нову умову з греками, але вона не була така корисна, як договір Олега; він дозволив грекам поселятися при гирлі Дніпра і вести там рибальство. Ігор ходив також походом на краї біля Каспійського моря та за Кавказькі гори. Тоді вперше бачили українці азійські народи і вели бій з персами й арабами.

Князь Ігор намагався приєднати до своєї держави всі українські племена від Дону до Карпат. Всі племена входили добровільно під владу київського князя, бо розуміли, що будуть сильні тільки тоді, як спільно утворять одну велику державу. Тільки одні деревляни не хотіли признати влади Ігоря. Деревляни жили на захід від Києва у великих лісах. Вони займалися почасти хліборобством, а найбільше жили з ловів дикого звіря. Вони рідко виходили з своїх лісів і не знали, що діється в інших сторонах та не розуміли, чого їм треба об'єднуватися з Києвом. Ігор вислав на них військо і присилував їх до послуху; деревляни мали платити данину Києву, по шкірці з чорної куниці від кожної хати. Та згодом деревляни підняли бунт проти Ігоря. Князь пішов проти них з військом і завоював їх без мисердя. За те деревляни рішили його убити. Одного дня Ігор пішов у ліси на розвідку з невеликою дружиною; деревляни зробили на нього засідку, схопили його і покарали страшною смертю: прив'язали князя до двох нагнутих молодих дерев, потім дерева пустили і Ігор згинув живцем роздертий. Похоронили його біля города Коростеня.

Ігор залишив сина Святослава малим хлопцем; поки Святослав доріс, княжила Ігорева жінка Ольга. Ольга була селянського роду, але визначалася такою мудрістю, що Ігор узяв її за жінку. Вона правила державою розумно і обачно, так що всі славили її ім'я. Насамперед Ольга вирушила на деревлян, щоб пімститися за смерть Ігоря. Підступом вона зайняла головні городи деревлян і спалила їх безпощадно; з того часу плем'я деревлян залишилося вже в єдності з Києвом. На пам'ять по своєму чоловікові Ольга насипала високу могилу на місці, де його похоронили. Більше війни Ольга не вела. Вона дбала про лад в державі, дала народові нові закони, впорядкувала ловецьке господарство, що мало важливе значення для торгівлі. Ольга прагнула встановити мир з греками і їздила до Константинополя відвідати грецького царя. Разом з нею поїхав великий двір, — 16 бояринь, 22 посли, 40 купців і багато служби. Цар прийняв княгиню з великою почестю, дав їй великі дарунки в золоті і дорогоцінностях. Ольга перша з київських князів прийняла Христову віру. Разом з нею вихрестився ще дехто з бояр. У Києві було збудовано першу християнську церкву св. Іллі. Пізніше Ольга передала князівство синові, а сама вмерла у глибокій старості.

Святослав. Син Ігоря і Ольги, Святослав (960—972 р.) добув собі славу великого лицаря і вояка. З часу ранньої молодости він брав участь у воєнних походах. Збирав багато хоробрих вояків і ходив з ними на чужі землі. Не возив з собою ні возів, ні воєнного табору, не брав навіть казана, щоб варити їжу, а тільки пік м'ясо на вуглях. Не мав і шатра, а як лягав спати, клав собі під голову сідло і так відпочивав. Не любив підступу і зради, а як ішов війною на який край, наперед сповіщав: „Готовтеся, іду на вас!"

Святослав бажав поширити межі своєї батьківщини і зробити Україну могутньою державою. Перший похід він провів на схід проти хозар, що над Каспійським морем при гирлі ріки Волги мали велику державу. Хозари вели торгівлю по всій східній Европі і шкодили дуже українським купцям. Тому Святослав рішив знищити їх: з великим військом пішов на Каспійське море, зруйнував хозарські міста і забрав велику здобич та невільників. З того часу вже не піднялася з занепаду хозарська держава і наші купці могли вести торгівлю і на далекій Волзі.

Згодом Святослав задумав приєднати до своєї держави також Болгарію, край над нижнім Дунаєм. Це була багата земля. Там з'їжджалися купці з усіх сторін: з Греції привозили золото, дорогі матерії, вино і південні овочі, з Чехії срібло, з Угорщини коні, з України хутра, віск і мед. Але болгари не хотіли піддатися нашому князеві, і він мусів вести з ними завзяту боротьбу. Проти Святослава виступив також грецький цар і вислав на нього велике військо. Незчисленні ворожі сили окружили малу дружину Святослава. Здавалося, що доведеться загинути. Але наш князь не втратив відваги і промовив до своїх вояків: „Вже нема нам де подітися, хочемо, чи не хочемо, треба стати до бою! Тож не зробимо сорому нашій землі, поляжемо тут хоробро! Я іду вперед вас,— як я поляжу, промишляйте тоді самі!" Військо великим криком відповіло: „Де ти, княже, поляжеш, там і ми наші голови зложимо!" І всі кинулися в бій і перемогли греків. Грецький цар злякався і хотів миритися зі Святославом. Щоб привернути до себе князя, вислав йому великі дарунки в золоті і дорогоцінні убрання. Але князь і не подивився на ці скарби. Аж коли греки принесли йому мечі та іншу зброю, почав їх оглядати, хвалив добру зброю і згодився на перемир'я з царем.

З великою здобиччю вертався Святослав на Україну. Але не судилося йому побачити Київ. У чорноморських степах заступили йому дорогу печеніги, дика орда, що прийшла з Азії. Князь хотів пробитися крізь їх полки, але недалеко Дніпрових порогів вороги окружили його з усіх сторін і в бою з ними Святослав поліг лицарською смертю. Дикий печенізький ватажок відрубав князеві голову і з черепа зробив собі чашу на вино.

Значення перших князів. Першим князям наш народ завдячує дуже багато. Вони поклали основи могутности української держави. Вони з'єднали слов'янські племена, що спочатку жили окремо

між собою у ворожнечі і боротьбі. Дякуючи їм, населення наших земель почало творити один народ. Князі Олег, Ігор і Святослав своїми походами в далекі краї поширили межі нашої держави і відкрили широкі простори для української торгівлі. Вони зорганізували сильне військо, яке складалося з хоробрих лицарів. Вони утворили український флот, що панував на Чорному морі. Україна, яка спочатку була землею далекою і нікому невідомою, здобуває собі чимраз більше значення у світі.

III. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ І ЯРОСЛАВ МУДРИЙ.

Володимир Великий. Святослав залишив трьох синів: Ярополка, Олега, і Володимира. Ярополк почав війну з Олегом і убив брата, але Володимир з своїм військом виступив проти нього і Ярополк згинув у бою. Таким чином Володимир став одиноким володарем цілої держави. Під час боротьби між братами дуже потерпіла наша земля і князь мусів потрудитися чимало, щоб знову встановити скрізь лад і порядок. Володимир князював від 979 до 1015 р.; за великі заслуги він дістав ім'я Великого.

Перший воєнний похід Володимира був на західні землі, теперішню Галичину і Холмщину. Тут жили українські племена хорватів і дулібів. Вони жили спокійно, ходили на лови, займалися хліборобством і бджільництвом. Для оборони вони ставили собі городи; найстарші були два: Перемишль, що й досі залишився містом, і Червен, тепер село Чермно на Холмщині. Вони вели постійно війни з різними сусідами і не могли від них оборонитися. Спочатку на них напали авари або обри, що тоді жили за Карпатами, над Дунаєм, і запанували над дулібами. Їх панування було дуже важке для слов'ян, обри мучили наших людей, брали від них велику данину, силували до тяжких робіт, навіть запрягали людей у вози. Знов із заходу нападали чехи і поляки, що тоді почали творити собі держави і намагалися зайняти Галичину та Холмщину під свою владу. Князь Володимир бажав визволити українські племена спід чужої руки; в 981 р. пішов походом на захід, зайняв Червен, Перемишль та інші городи і прилучив їх до Київської держави. На Волині Володимир заснував новий город, що від його імени називається Володимиром. З того часу Галичина, Волинь, Холмщина належали вже до однієї великої української держави зі столицею в Києві. І хоч пізніше західні землі відділилися знов від Києва, але на протязі багатьох віків не вгасало прагнення і боротьба за об'єднання всіх українських земель в одну соборну державу.

Боротьба з печенігами. Князь Володимир довгі роки вів війну з печенігами. Це був дикий народ, що прийшов з Азії. Вони мали великі табуни коней і череди овець та переходили з ними з місця на місце, шукаючи доброї паші. Так зайшли вони аж над Дніпро, в українські степи. В боротьбі з ними загинув князь Святослав. Тоді печеніги стали облягати Київ. Про цю облогу народ оповідав

такий переказ. Сила печенігів була така велика, що вони оточили город довкола, — ніхто не міг з Києва вийти, ні прийти до міста, люди не мали приготовлених харчів і почався голод. По другому боці Дніпра був один княжий воєвода з військом, але він не знав, що в Києві така біда і не поспішав з допомогою. Тоді міщани стали шукати когось, хто пішов би за ріку і закликав воєводу. Але це була річ небезпечна і ніхто не хотів на це відважитися. Аж знайшовся якийсь молодий хлопець і сказав, що піде. Випустили його з міста, він пішов до печенізького табору, з уздечкою в руці, ніби шукати свого коня. Так піддурив печенігів, дійшов до Дніпра, кинувся в ріку і став плисти до другого берега. Печеніги стріляли на нього, але він щасливо переплив ріку і повідомив воєводу про небезпечне становище міста. Воєвода швидко зібрав військо і човнами підплив до Києва. Печеніги злякалися і почали втікати. Так відважний хлопець визволив Київ.

Про боротьбу з печенігами були ще різні перекази. Один час Володимир стояв з військом над рікою Трубежем, там, де тепер місто Переяслав. По другому боці Трубежа стояли печеніги і готувалися до боротьби. У печенізькому війську був один велетень, який мав таку силу, що ніхто не міг його побороти. Перед боєм печенізький ватажок звернувся до Володимира, щоб той з свого війська вислав найсильнішого чоловіка, який би поборовся з тим велетнем. Наш князь наказав шукати такого силача. Тоді прийшов до князя один вояк і сказав, що у нього дома є молодший син, який має таку силу, що руками мне шкіру, а в гніві то може і шкіру роздерти. Привели того хлопця до князя і він показав свою силу: роздратували сильного бика, він кинувся до хлопця, але хлопець вхопив його рукою за бік і вирвав шматок шкіри з м'ясом. Після цього Володимир дозволив хлопцеві боротися з печенізьким велетнем. Розміріли місце між обома військами і дали знак до боротьби. Печеніг був великого зросту — він аж розсміявся, як побачив хлопця, бо той був малий ростом. Борці кинулися один до одного і стали змагатися. Юнак схопив печеніга обіруч і кинув ним об землю. Велетень загинув на місці. Тоді наше військо кинулося на печенігів і перемогло їх. Князь Володимир заложив на цьому місці город і назвав його Переяславом, бо хлопець перейняв славу від печеніга. Володимир зробив його боярином і так само його братів і батька та вернувся з великою славою до Києва.

Але печеніги знов нападали на Україну. Щоб забезпечитися від їх походів, Володимир наказав насипати на південному кордоні держави високі вали і на них ставив укріплення і частоколи з дерева. Останки тих валів збереглися у степах до наших часів. Володимир будував у різних місцях городи і твердині, щоб люди мали куди ховатися під час ворожого набігу. У степи князь висилав сторожу, щоб давала знати, коли печеніги наближалися. Так почалася боротьба України зі степовими кочовиками. Багато часу ще минуло, поки нашому народові вдалося побороти диких ворогів і добути буйні чорноморські степи.

Хрещення України. Найважливішим ділом князя Володимира було заведення християнства на Україні. Володимир був спочатку поганином, почитав давніх слов'янських богів. Перед княжим двором стояли фігури богів: Перун мав голову срібну і золоті вуса. Але до Києва приїздило багато чужосторонніх купців і вони заохочували князя, щоб кинув свої божества і прийняв їх віру. Були в нього визнавці арабського пророка Магомета, що обіцяв людям після смерти життя в раю, де ростуть дактилеві пальми і б'є джерело свіжої, чистої води. Були жиди і славили закон Мойсея; приходили латинники з Риму, які намовляли князя прийняти латинський обряд, — але найбільше було греків з Царгорода, і вони заохочували його прийняти грецьку віру. Володимир бажав преконатися, яка віра найкраща і розіслав своїх послів до різних земель, щоб подивилися, які де є вірування і обряди. Посли мандрували довго по різних краях, а як вернулися до Києва, оповіли все Володимирові. Найбільше подобалося їм грецьке богослужіння в Царгороді: „Як увійшли ми до церкви, не знали, чи ми на небі чи на землі, — ніде нема такої краси. Не можемо того виду забути; хто раз покоштує солодкого, той уже гіркого не схоче, — так і ми не забудемо грецької церкви". Тоді бояри-дорадники князя сказали: „Якби грецький закон був лихий, не прийняла б його твоя бабка Ольга, що була наймудріша з жінок". Князь Володимир вислухав все і рішив вихреститися в грецькім обряді.

Володимир бажав через хрещення підняти значення свого роду і держави та задумав взяти за жінку сестру грецьких царів, Анну. Але царі були горді і ніяк не хотіли погодитися на це. Вони відповіли послам Володимира: „Це річ нечувана, щоб грецька царівна стала жінкою володаря з поганського роду, що княжить у невідомій країні!" Така відповідь образила нашого князя, який шанував свій рід, а його держава була більша від грецького царства. Він не просив греків, а зібрав велике військо і пішов походом на Крим, де було багате місто Корсунь, що належало грецьким царям. Корсунські міщани не хотіли йому піддатися, але Володимир заявив їм: „Хочби я мав стояти три роки, здобуду ваш город". Добути місто поміг князеві один український купець, який жив у Корсуні. Він повідомив Володимира, що до міста іде вода підземними водопроводами, — як відкопати їх і затримати воду, місто мусить піддатися. Цю вістку передав князеві купець таким чином: написав все на стрілі і стрілу з лука пустив до українського табору. Володимир велів відшукати водопроводи, затримав воду і так присилував Корсунь піддатися. Він повідомив про це грецьких царів: „Я добув ваш город Корсунь: як дасте мені вашу сестру за жінку, віддам вам місто, як ні — так само добуду й Царгород". Грецькі царі побачили, що Володимир могутній князь і рішили віддати йому свою сестру. Володимир охрестився в Корсуні, одружився з царівною Анною і повернувся до Києва 988 р. Тут він почав хрестити народ.

На Україні християни вже були з давніх часів. Був переказ, що ще апостол Андрій проповідував віру на київських горах і віщував, що тут буде велике місто. Багато християн було і між варягами. За Ігоря була вже в Києві церква св. Іллі. З княжого роду перша прийняла хрещення княгиня Ольга. Тепер Володимир рішив охрестити весь український народ. Як тільки князь вернувся з походу, велів зараз скинути ідоли богів, що стояли перед його палатою: одні велів розбивати, другі рубати, інші кидати в огонь. Ідола Перуна, найстаршого бога, велів прив'язати коневі до хвоста і волочити по місту, — за ним ішло дванацять мужів і били божество залізними дрючками. Люди, що вірували ще в давніх богів, плакали, бачачи таку наругу над Перуном. Вони казали: „Вчора ще всі його почитали, а нині волочать його по вулицях!" Потім кинули Перуна у Дніпро. Володимир наказав ще сторожам пильнувати, щоб ідол де по дорозі не затримався, вони мали відпихати його від берега. Так Перун поплив аж до Дніпрових порогів. Потім князь Володимир закликав усіх людей: „Ходіть до річки Почайни хреститися. Хто не охреститься, той буде мені ворогом, багатий, чи бідний, боярин, чи ратай!" Всі кияни послухали, зайшли у воду, старі і молоді, а дітей несли на руках; священики стояли на березі і всіх хрестили.

Володимир почав ставити церкви по всіх більших містах, особливо на тих місцях, де колись стояли святині поганських богів. Найбільша церква була в честь Богородиці; на її утримання князь призначив десяту частину свого майна, тому церкву називали Десятинною. Але не відразу скрізь поширилася християнська віра. По далеких селах, серед лісів люди почитали ще довгий час давніх богів, складали жертви домовикам і водяникам та вірували в силу Перуна і Дажбога. Найбільше противилися християнству давні віщуни і знахарі, бо люди переставали вірити в їх ворожбу і замовлювання.

Значення Володимира. Прийняття християнства — це одна з найважливіших подій в історії України. Християнство піднесло наш народ на вищий ступінь культури і відкрило перед нами нові шляхи розвитку. Із племен півдиких, варварських, якими всі нехтували, українці перейшли до громади християнських народів, яким належало панування над світом. Велике значення мало те, що Володимир одружився з грецькою царівною: Греція була тоді найстаршою державою в Европі, мала давню, тисячолітню культуру, і Україна через близькі зносини з греками могла швидко зростати культурно. Тоді заснувалися у нас перші школи при церквах, бо Володимир наказав духовенству учити дітей письма. Письмо прийшло до нас з Болгарії, де вже раніш поширилося християнство; наші церковні книги писані староболгарською мовою. До Києва й інших міст почали приїздити грецькі ремісники і вчили людей нових ремесел і виробів. Християнство сприяло не мало тому, що наші племена об'єдналися в один народ. До того часу наше плем'я мало свої звичаї і вірування та прагнуло до окреміш-

ності, але як усі стали християнами, племінні різниці втратилися і всі почували себе одним народом. Тоді зросло також значення влади князя. Володимир за прикладом грецьких царів став прибиратися у царські убрання, на голові носив золоту царську корону, прикрашену дорогоцінним камінням, засідав на величавому царському престолі, оточував його великий двір, складений з бояр і духовенства, церква давала князеві благословення і помазання. Для народу особа князя була свята, — князь був ніби представником вищої сили, а перед його владою схилялися усі.

Останні роки князювання Володимира були спокійні і щасливі. З усіма сусідами жив він у згоді, і ніхто не вів з ним війни. Всюди був добробут і багатство, всі були вдоволені. Володимир дбав про всіх і кожному робив добро. Дуже любив він своїх вояків, бо знав, що лише та держава сильна і могутня, яка має добре військо; для війська він не жалів нічого, своїй дружині давав навіть срібні ложки. Також щиро опікувався князь бідним народом. Кожний убогий чоловік, що зайшов до княжого двору, діставав їсти, пити і чого було потрібно. У великі празники варили цілі казани м'яса, бочки меду і возили по місту вози повні хліба. Княжі слуги запитували, де є хто бідний або слабий і давали йому страву і напиток.

Володимир умер 15 липня 1015 року. По-стародавньому звичаю перевезли його тіло саньми, хоч це було літо, і похоронили у Десятинній церкві у мармуровій домовині. Народ згадував князя довгі часи і звав його „Ясним Сонцем". В історії Володимир дістав ім'я Великого, бо завершив такі великі справи, як ніхто з попередніх князів.

Війна між синами Володимира. Володимир Великий залишив п'ять дорослих синів. Після його смерти київським князем став його найстарший син Святополк. Це був чоловік лихої вдачі. Ще за життя Володимира він жив у незгоді з батьком, кликав собі на допомогу польського князя Болеслава, з донькою якого оженився. Кияни не хотіли мати Святополка князем і просили його молодшого брата Бориса, щоб той сів на батьківському престолі. Борис відповів, що не піднесе руки на старшого брата. Але Святополк бачив, що кияни до нього неприхильні і задумав убити молодших братів. Він вислав кількох вояків до табору, де Борис був при війську, вони зустріли князя, коли він молився ранком, — кинулися на нього зі списами і убили. Потім Святополк наслав убійників на другого брата Гліба: Гліб їхав човном до Києва, убійники напали на нього і забили його мечами. За мученицьку смерть церква признала князів Бориса і Гліба святими. Третій брат, Святослав, довідався, що і його чекає смерть, і хотів рятуватися утечею, але слуги Святополка догнали його на карпатському підгір'ї і там його убили.

Після убивства трьох братів Святополк думав, що може вже спокійно буде князювати. Але далеко на півночі, в Новгороді, жив ще один із синів Володимира, Ярослав. Він зібрав військо і пішов

війною проти лихого брата. Святополк дізнавшись про похід Ярослава подався у Польщу, до свого тестя Болеслава, і привів його собі на допомогу. Це перший раз в історії український князь привів чужинців на рідну землю. Поляки зайняли Київ і розставили військо по городах і селах. Але польські вояки грабували народ, тому селяни повстали проти них і стали їх убивати. Тоді Святополк побачив, що й при польській допомозі не вдіє нічого і мусів утікати з Києва. З жалю, що він зробив такі злочини — і братів убив і чужих привів проти рідного краю, — помішався йому розум: він не міг всидіти на одному місці, блукав по Польщі і Чехії і десь марно загинув на чужині. За його злочини народ дав йому ім'я Окаянного.

Ярослав Мудрий. Перемігши Святополка, Ярослав поділився владою з братом Мстиславом, що це лишився живий, і спокійно став князювати у Києві (1019—1054 р.). Після довгої війни край був знищений, села і міста попалені, люди потерпіли багато і бажали спокою. Ярослав бачив це і вирішив жити в мирі, щоб повернути на Україні лад і добробут.

Князь дбав найбільше про свою столицю, Київ. Колись це був невеликий городок, але з часом розрісся у велике місто. В Києві було вісім торгів, а церков і каплиць нараховували до 400. Сюди приїздили наші люди з різних сторін України, а також багато чужинців — греків, італійців, німців, чехів, угрів з товарами аб за купном. Старий город, що був на верху гори, не міг уже помістити всіх мешканців. Тому Ярослав поширив укріплення і побудував нову частину міста, яку називано Новим городом. Довкола Києва ішли кам'яні мури, а перехід до міста був з трьох сторін, через укріплені ворота. Найславніші були Золоті з південного заходу. Вони були побудовані з каміння та цегли і покриті золотою бляхою; внизу був переїзд, який замикали на ніч великими залізними дверима, вгорі на поверсі була мала церковця. В городі між мурами Ярослав побудував новий княжий дворець або терем і величаву церкву св. Софії з дев'ятьма банями, прикрашену чудовими іконами і малюнками.

В ті часи зріс на Україні добробут і по містах і по селах. Найбільше значення мали тоді бояри, власники великих земель, що займали вищі уряди і при дворі князя і в різних городах. Вони також творили вибране княже військо, дружину. Бояри здобули силу і значення завдяки князеві й служити йому вірно, на них князь спирав свою владу.

Найбільшу славу Ярослав добув собі тим, що наказав списати українські закони. В давні часи не було писаного права. Коли який чоловік провинився, суддя призначав йому кару по своїй волі — часом більшу, часом меншу; не було ніяких приписів, як карати людей, і тому несправедливий суддя міг кривдити людей. Щоб усунути всі зловживання, Ярослав наказав списати всі закони в одну книгу, яка звалася Руською Правдою. Пізніше інші князі цей збірник законів доповнювали новими правами.

Ярослав не хотів нищити краю і тому старався не вести воєн; але як була потреба, умів постояти за свою державу й оборонити її перед ворогами. Так Ярослав ходив походом 1031 р. за Буг і присилував поляків виступити з городів, до яких увів їх Святополк. У боротьбі проти Польщі Ярославові допомагали німці. Щоб забезпечити безпеку Галичині від Польщі, князь заснував над Сяном новий город і назвав його від свого імени Ярославом. Ходив також далеко на північ до Балтійського моря і там заложив город Юріїв, тепер Дорпат (в Естонії). Ярослав розбив орду печенігів, що своїми нападами непокоїли південні кордони України. У степу він заснував багато городків, біля яких з'являлися нові хліборобські оселі. В 1041 р. Ярослав зорганізував останній похід на Царгород. Українські кораблі поплили під проводом Всеволода, одного з синів Ярослава, але морська буря наробила українцям багато шкоди, а греки до решти розбили український флот. Хоробрим лицарем був також брат Ярослава, Мстислав, що князював у Тмуторокані над Озівським морем. Він воював з кавказьким племенем — касогами, або черкесами, і у двобою переміг їхнього князя Редедю, що славився великою силою.

Цю перемогу князя оспівав у піснях найславніший тоді український співець-поет Боян.

У славі дожив Ярослав старечих літ. Ім'я його було відоме і славне в цілій Европі. Всі наймогутніші королі вживали заходів, щоб жити з ним у приязні. Його донька Анна вийшла заміж за французького короля Генріха, друга донька була жінкою норвезького князя; з синів один мав жінку з Німеччини, другий грецьку царівну. Польські князі зверталися за допомогою й опікою до Ярослава.

Коли Ярослав мав уже 76 років і почував, що приходить до нього смерть, скликав своїх синів і поділив між них свою державу. Найстарший Із'яслав мав князювати в Києві на місці Ярослава, а всі молодші князі мали поважати його і слухати як батька. Інші князі дістали другі землі: Святослав Чернігівщину, Всеволод Переяславщину, Ігор Волинь. Ярослав закликав синів до згоди: „Це я відходжу з цього світу. Любіться, сини мої, між собою. Як житимете в любові, Бог буде з вами і покорить вам ворогів ваших. Коли ж будете жити в ненависті, у сварках і незгоді, погибнете самі і погубите землю батьків і дідів ваших, яку вони зібрали великим трудом". Сини зі сльозами прийняли заповіт батька. Ярослав умер 20 лютого 1054 р. Тіло його похоронили в церкві св. Софії у мармуровій домовині. Ця домовина є в церкві й дотепер. Історія дала Ярославові ім'я Мудрого.

IV. ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Поділ України. Ярослав Мудрий поділив українську державу між своїми синами, щоб кожен з них мав свою частину і задовольнявся нею та не зазіхав на землю братів. Він думав, що сини ви-

конають його волю, будуть слухати найстаршого брата і Україна житиме в щасті й добробуті. Та сталося інакше. Зараз після смерти Ярослава між князями почалася боротьба. Найстарший син і наслідник Ярослава, князь Із'яслав був людиною з добрим серцем, лагідний і набожний. Дуже шанував він духовенство, часто заходив він до монастирів і проводив час у розмовах з ченцями. Любили його люди, але через свою добрість і м'якість Із'яслав не зумів вдержати лад у державі. Молодші князі не хотіли його слухати.

На Україну напав тоді новий ворог — половці. Це був народ кочовий, що примандрував степами з далекої Азії, як спочатку печеніги. Але половці були ще більш дикі, як печеніги, і прийшли до нас у великій силі. Проти кочовиків вийшло княже військо, але половці наступали сильно, розбили наших і кинулися йти на Київ. У Києві люди заворушилися, прибігли до княжого двору і вимагали зброї і коней, щоб іти проти ворога. Із'яслав злякався, щоб народ не підняв бунт, тому не хотів дати зброю. Тоді розбурхана юрба кинулася на княжі будинки і стала грабувати все, що було під рукою. Із'яслав зі страху втік із Києва, народ на його місце вибрав князем молодого Всеслава, якого вважали за віщуна і чудодива оповідали про його штуки: що ніби він уміє перекидатися у вовка і скорше, як звір, перебігає шляхи. Але Всеслав князював недовго, бо Із'яслав зібрав собі військо, дістав допомогу з Польщі і знов вернувся до Києва. Але вже не міг добути прихильности на Україні, а сам і далі не вмів правити. Князі заворушилися проти нього і він знов мусів утікати з Києва. Він поїхав далеко на захід, шукав допомоги в Німеччині, посилав послів аж до папи римського, але не скористав багато і князювання його скінчилося без слави.

На місце Із'яслава київським князем став його молодший брат Святослав, що князював у Чернігові. Він захоплювався письменством, збирав бібліотеку (книгозбірню) і наказував переписувати книги — до наших часів зберіглося два збірники Святослава. Але він князював коротко 1073—1076 р.

Боротьба між князями. Потім київський престіл зайняв третій син Ярослава Всеволод (1077—1093). Він князював спочатку у Переяславі і хоробро боронив свою землю від половців. Всеволод був освіченим чоловіком і знав п'ять різних мов. Він намагався встановити в українській державі давню єдність, але це не було легко, бо люди відвикли від порядку і сильної влади. Найбільший безлад ширили молодші князі, яких звали ізгоями. Це були ті князі, що втратили свої землі і шукали собі здобич у боротьбі. Сумну славу добув собі Олег Святославич, якого звали Горєславичем, бо багато горя приніс Україні. Він був перший з князів, що кликав собі на допомогу половців — дикі орди під проводом необачного князя нищили українську землю.

Старші князі, які дбали про добро держави, дивилися з острахом на внутрішню боротьбу і розлад. Щоб зарадити лихові, вони

скликали з'їзд усіх князів до Любеча під Києвом 1097 р. Всі князі однодушно постановили: не вести надалі боротьби між собою, а жити в згоді і приязні. „Чого губимо нашу землю, ворогуючи між собою", казали князі. „Половці використовують наші незгоди і руйнують нашу батьківщину. Будьмо відтепер однодушні і пильнуймо добро України! Кожному лишімо його частину і живімо у згоді". Щоб не було причини до усобиць, рішили, що кожен князь має задержати землю, яку мав його батько; пізніше ця земля мала перейти на синів і дальших нащадків князя. Таким чином українська держава поділилася на кілька окремих князівств. Біля Києва залишилося київське князівство; але київський князь не мав уже такого значення, як раніш: не був уже старшиною над іншими князями, а мав владу тільки у своїй землі. По лівому боці Дніпра були князівства чернігівське і переяславське, над рікою Прип'яттю турівсько-пинське князівство, на заході над Бугом волинське, над Дністром і Сяном галицьке. Всі спільні справи князі мали розв'язувати на мирових з'їздах. Найважливішою справою була тепер боротьба з половцями і проти степового ворога всі князі обіцяли виступити спільно. Всі ті постанови князі заприсягли і, цілуючи хрест, обіцяли: „Хто розпочав би тепер війну, на того підемо всі!".

Але згода тривала недовго. Кожний князь князював так, щоб його землі було добре, не дивлячись на те, чи його справи корисні для цілої України, чи ні. Люди з різних земель відчужилися від себе і стали між собою ворогувати.

Володимир Мономах. Один був князь, що дбав за добро всієї України — це син Всеволода, Володимир Мономах, що князював у Києві 1113—1124 р. Від молодого віку під проводом свого батька брав участь у воєнних походах і управі державою. Багато разів ходив походом на половців, переживав цілі тижні в степах, літом на спеці, зимою на студені і морозі. Багато разів було його життя в небезпеці, але завжди щасливо виходив із воєнних пригод і вертався переможцем додому. Виконуючи наказ батька, об'їхав цілу велику державу: від Чорного моря на півдні до Балтійського на півночі. Привик до трудів і невигод та пізнав добре всі державні справи. Як став князем, не дбав про себе, а все дбав про добро держави і народу. Вставав удосвіта, перед сходом сонця. „Нехай не застане вас сонце в постелі" — говорив він своїм синам. По сніданню засідав перед своїм двором і відбував суд. Сам любив разглянути кожну справу, щоб пізнати, як живе народ, і не дозволяв, щоб кривдили бідних і слабих. Особливо заступався за вдов і сиріт. Пильно стежив за тим, щоб бояри і значні люди не кривдили селян. Під час подорожей по краю не дозволяв своїй дружині переїздити через засіяне поле або робити кому шкоду на подвір'ї. Радо приймав у себе гостей і людей з чужих сторін, чи вони були визначні, чи прості люди. „Гість", — казав він, — „ширить славу про господаря, добру або лиху". Ціле життя вчився, не соромився питатися про пояснення, як чого не знав — або не

розумів. В кожній важливій справі радився в боярами. Але ніякої справи не залишав на слуг і урядників, сам доглядав усе і у своєму дворі і в уряді. На війні сам доглядав військо, дивився, чи вояки мають усе потрібне, сам ставив сторожі біля табору; їв останній, а спати лягав у зброї, з мечем при боці.

Володимир Мономах дуже любив лови. Ніхто з князів не полював так багато, як він, і ніхто не мав стільки ловецьких пригод. Ходив на диків, оленів, лосів, турів, ведмедів. Часто власною рукою ловив дикі коні, що тоді жили в степах. Двічі брав його тур на роги разом з конем. Лось топтав його ногами, другий раз поколов рогами. Дик стягнув йому з бедра меч, ведмідь вкусив за ногу, рись скочив на плечі і перевернув разом з конем. Багато разів він падав з коня, двічі розбив собі голову, не раз побив руки і ноги.

Дуже вславився Мономах у боротьбі з половцями. Половецьким ханом був тоді Боняк, жорстокий кочовник, що жив тільки з грабування і людської кривди; говорили люди, що він не має тіла, а тільки кістяк, покритий шкірою, і харчується людською кров'ю. Під його проводом половці щороку нападали на наші села, підпалювали хати, грабували людське майно, забирали худобу й коні та везли з собою у полон сотні християнських бранців. Бідні невільники йшли пішки степами, сонце палило їм голови, терни роздирали ноги. Ішли плачучи і питали одні других: „Ви з якого села? Ви з якого міста? Вже не побачити нам нашої землі, загинемо марно в неволі!" Князь Володимир Мономах вів з Боняком уперту боротьбу, розбив його полки і взяв у полон багато війська і більше як сто половецьких князів. Ввесь народ славив князя за це, особливо ж вдячні були йому селяни, бо половецькі напади найбільше завдавали їм шкоди.

Володимир Мономах був для всіх зразком доброго князя, який дбав про народ і державу. Щоб і синів своїх навчити добра, Мономах описав своє життя у творі під назвою „Поучення дітям"; описав там, які вів війни і відбував подорожі, які мав пригоди, та яких правил тримався в управі державою.

Занепад Києва, — початки Москви. Володимир Мономах був останнім могутнім князем на київському престолі. Не дорівняли йому ні в чому сини, яких залишилося п'ять: Мстислав, Ярополк, Вячеслав, Юрій і Андрій. Ні один з них не мав здібностей батька і ні один так щиро не займався державою. Молодші князі не хотіли слухати старших, і Україна все горіла огнем внутрішньої війни. Найбільше занепало тоді київське князівство. Київ потерпів дуже від нападів половців. Дикі степові орди приходили аж до мурів міста, палили села і городи, брали людей в неволю. Багато заможних осель опустіло через половецькі напади, люди не могли вижити серед небезпеки, кидали рідну околицю і йшли в далекі ліси та пущі, шукати собі захисту. Підупала в Києві торгівля, бо половці не давали везти нічого Дніпром, ні степами до Чорного моря, — збідніли купці, ремісники і промисловці. Через

убогість населення знемоглися і князі. Княжий скарб не міг дістати грошей, не було за що укріплювати городів і утримувати військо. Славний золотоверхий Київ з найпершого города у всій східній Европі ставав бідним містом. Занепад київського князівства використали північні князі і стали творити собі сильну державу зі столицею в Суздалі, а потім Москві.

На півночі від України, над горішньою Окою і Волгою були великі ліси, болота і багна. Там жили спочатку фіни, народ азійтського племени, потім стали тут селитися слов'яни. Їх життя було важке, бо край був убогий, мало було ріллі і хліб не родив добре. Вони жили найбільше з ловів і рибальства. Їх звичаї були суворі, довго не знали вони віри в одного Бога, а шанували різних ідолів. Над тим північним народом добули владу князі з роду Володимира Мономаха, потомки його сина Юрія. Але в далекій землі вони забули про свій український рід, привикли до тамошніх звичаїв і Україну вважали чужиною. Їх городи були Суздаль, Володимир над Клязмою, потім Москва. Суздальські князі відносилися вороже до Києва, бажали зруйнувати давню столицю держави, щоб піднести значення своїх земель.

В 1169 р. суздальський князь Андрій Боголюбський з великим військом оточив Київ. Київський князь Мстислав боронився хоробро, але його сили були слабі і він не міг захистити місто. Війська Андрія зайняли пристань над Дніпром і потім вдерлися до города на горі. Почалася боротьба на вулицях міста. Міщани боронилися скільки мали сили, але ворогів було більше. Суздальці убивали людей, не милуючи ні старого, ні малого, нищили і грабували все, що попало їм у руки. Не лише забирали майно з міщанських домів і княжих дворів, але не пощадили навіть церков. З Десятинної церкви та св. Софії забрали ікони, дорогі ризи, церковні книги, дзвони, так само обдерли всі монастирі. Повними возами везли суздальці награбоване добро до своїх північних країн; чужою працею і кривдою бажали збагатити і прикрасити свої убогі столиці. Так коштом України зростала в силі Московщина.

Татари. Ослаблену київську державу знищили до останку степові орди. З найдавніших часів Україна вела боротьбу з диким ворогом. Українські князі ставили городи на кордонах, висилали сторожі в степи, заходили далеко у дикі поля і там винищували кочовиків.

Славний був похід князя Ігоря Святославича, що ходив на половців 1185 р., вступив з ними в битву на Каялі і там попав у половецький полон, — але потім при допомозі одного половчанина, утік з неволі і вернувся на Україну. Про цей похід складено прегарну поему „Слово о полку Ігоря". Багато разів ходили наші князі на половців. Ця довголітня боротьба принесла деяку користь Україні. Наступи степовиків стали слабші. Деякі кочові племена залишали степи, приходили на службу до князів, приймали християнство і жили спокійним життям. У степах стало з бігом часу безпечніше.

Багато людей з України посувалося тепер у дикі поля, на лови і рибальство, закладали там свої оселі, орали степ і поширювали хліборобство. Так поступово рілля перемагала степ, а українська культура здобувала перемогу над азіятськими дикунами. Але всю ту довговічну працю стали нищити татари.

Татари або монголи жили спочатку в азіятських степах, кочуючи з одного місця на інше. Не обробляли землі і не сіяли збіжжя; все їх майно складалось з диких табунів коней і овець. Харчувалися найбільше м'ясом і молоком; улюбленим їх напитком був кумис — кисле кобиляче молоко. Татари були добрими їздцями і чудово стріляли з луків. Татарський хлопець вже малим вчився їздити на коні і стріляти з лука; часто не діставав їсти цілий день і сам мусів добути собі їжу на ловах. Татари поклонялися сонцю, місяцю і різним ідолам. Були вони народом диким, немилосердним до своїх противників. Спочатку татари жили малими племенами, потім знайшовся між ними талановитий начальник, хан Темуджин, який об'єднав їх в одну орду і заснував велику державу. Татари завоювали багато країв в Азії, потім задумали це саме зробити і з Европою. Так напали вони на Україну.

Татари прийшли в українські степи 1223 р. і напали на половців, які тут жили. Половці не могли здержати їх натиску і вислали послів до українських князів просити допомоги. Князі скликали раду. Одні були за те, щоб половцям не давати допомоги, — нехай би їх татари знищили цілком. Але розважніші князі боялися, що татари будуть ще гіршим ворогом України, ніж половці. „Краще нам зустріти їх на чужій землі, як на своїй", сказали і рішили іти на татар. Зійшлися українські полки з усіх сторін, — з Києва, Чернігова, Галичини і інших земель, переправилися через Дніпро і пішли степами. Татарські сторожі були недалеко і втекли перед нашими та лишили свою худобу. Але головні сили ворога були далі, над Озівським морем. Над невеликою рікою Калкою відбувся кривавий бій. Наші війська ударили сильно й татари подалися назад. Молодші князі думали, що вони вже втікають і пустилися в погоню. Але татари вернулися і з усіх сторін почали оточувати українців. Тоді половці стали втікати. Наступило велике замішання — ніхто не слухав наказу, — війська розбіглися у різні сторони. Татари перемогли. Велика кількість людей загинула, частина попала в неволю. У полон попало також декілька князів, — татари мучили їх жорстоко і замучили на смерть.

Зруйнування Києва татарами. Після нещасливого бою над Калкою всі думали, що татари підуть походом на Україну і схочуть зайняти всі землі. Але татари як несподівано прийшли, так і пропали безслідно. Аж 1238 р. прийшли знов до Европи ще в більшій кількості під проводом хана Батия. Наперед вони знищили північні, московські землі, потім здобули Чернігів і Переяслав, — тоді їх сторожі прийшли до Дніпра, під Київ. Татарський хан здалека дивився на престольний город України і дивувався його красі. Він вислав до міщан посла з закликом, щоб піддалися

добровільно. Міщани гордо відкинули бажання татар, бо вірили в силу мурів города і не хотіли віддати української столиці в руки невірних. Київ боронив воєвода Дмитро, якого прислав сюди галицький князь Данило. Татари чекали за Дніпром довший час, а коли Дніпро замерз, переправилися по льоду й оточили місто. Була їх така велика кількість, що від скрипу возів, реву верблюдів, іржання коней майже не було чути, хто що говорив. Легко зайняли вони передмістя, які були слабо укріплені і почали добувати город на горі. Татарські воєнні машини великими довбнями били безперервно в мури як у день, так і в ночі. Українське військо і міщани стріляли на ворога з луків, кидали з пращ каміння, всіма засобами боронили город. Декілька днів тривала облога, — врешті татари перемогли. Вдалося їм в одному місці вибити діру в мурах. Тут розгорнулася завзята боротьба, — оборонці обкидали татар стрілами, списами, щитами. Але вороги не звертали уваги ні на які жертви, йшли такою силою, що українці ніяк не могли справитися з ними. Біля старої Десятинної церкви бій ішов найдовше. На даху церкви, на хорах поховалося багато людей, звідти стріляли на татар і кидали каміння. Але несподівано прийшло велике нещастя: стара будова не витримала великого тягару, що був на ній, хори завалилися і покрили руїнами останніх оборонців Києва. Хоробрий воєвода Дмитро ранений попався до неволі; хан лишив його при життю за велику його хоробрість і відважність.

Київ перейшов в руки татар. Славна Київська держава занепала вже до краю. Це було 1240 року.

Значення Київської Держави. Київська держава існувала більш як чотириста років (800—1240) і мала велике значення в українській історії. Тут перший раз наші племена об'єдналися в одну організацію, перший раз наш народ мав свою державну владу. Кордони Київської держави простягалися на півдні до Карпат, Чорного моря і Кавказу, на заході до Сяну, Висли і Балтійського моря, на сході до Волги і Дону. Жили тут, поруч з українцями, білоруські і великоруські племена, а також фіни, турки, кавказці. Але Київська держава була українською державою, бо центр її був у Києві, княжий рід жив на Україні і бояри, які вели провід у державі, в більшості були українського роду. В Київській державі вперше виникло українське право, уряди, військо, ввесь державний лад. Тут зародилася вища культура, розвинулося хліборобство, різнорідна промисловість, виросли великі міста. З Києва поширилася по всій східній Европі християнська віра, письменство, вища освіта, мистецтво. Київська держава перший раз зробила наш народ самостійним і сильним та прославила наше ім'я в Европі. Україна вже тоді була захисником Европи від диких орд сходу; наша держава довгі століття стримувала наступ кочових народів, борючись за християнство і цивілізацію. І хоч Київська держава занепала, — не затратилася українська культура. Державна організація розвивалася далі в Галичині і на Волині.

V. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА.

Галицьке князівство. Західно-українські землі, Галичина і Волинь, за перших князів належали до Києва. Коли ж після смерти Ярослава Україна поділилася на князівства, над Бугом виникло Волинське князівство з столицею у Володимирі, а над Дністром Галицьке князівство. Спочатку сильніша була Галичина. Тут князював рід Ростиславичів. На Галицьке князівство нападали зза Карпат мадьяри (угри), а з заходу поляки. Немало праці і боротьби поклали Ростиславичі, щоб утримати незалежність своєї країни. Значної сили Галичина набула за Князя Володимирка (1124—1153). Це був князь енергійний, рішучий у своїх ділах; він ставив своїм завданням створення сильної держави і до цієї мети ішов твердо, не зважаючи ні на які перешкоди. Для столиці Володимирко обрав собі город Галич над Дністром, укріпив його сильно і зробив великим торговим містом. Рікою Дністром галицькі кораблі ішли аж до Чорного моря і Греції, а до Галича приїздило багато купців з далеких країн. Проти Володимирка повстали галицькі бояри, бажаючи взяти владу в свої руки; але князь приборкав їх бунт і всю владу взяв у свої руки.

Наймогутнішим галицьким князем був син Володимирка, Ярослав (1153—1187). Він визначився великим розумом і бистротою — тому звали його Осмомислом. Він переміг половців і під свою владу взяв землі над Дунаєм. У „Слові о полку Ігоря" поет такими словами відзивається до Ярослава: „Галицький Осмомисле — Ярославе! Високо ти сидиш на своїм золотокованім престолі! Ти підпер Карпати своїми залізними полками, зачинив Дунаєві ворота, рядиш суди на Дунаю! Гроза твоя по всіх землях іде! Ти відчиняєш київські ворота, стріляєш з батьківського золотого престола султанів у далеких землях — стріляй же, княже, Кончака, поганого половецького хана, за землю українську..."

Роман. Коли вмер останній князь з роду Ростиславичів, галицьке князівство перейшло під владу волинського князя Романа Мстиславича (1200—1205). Князь Роман був славний з хоробрости і відваги. Він воював багато з половцями. У давній пісні співали про нього: „Роман кинувся на поганих як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їх землю як орел, хоробрий був як тур". Роман наслідував свого прадіда Володимира Мономаха і всіма силами старався знищити степового ворога. Половці боялися його так, що своїх дітей страшили його іменем: „Роман, Роман!" Князь Роман злучив Галичину і Волинь в одну Галицько-Волинську державу.

Романа запросили на галицький престіл бояри, думаючи, що Роман буде їх слухати у всьому і дозволить їм гнобити народ. Але Роман бажав бути справедливим для всіх, заступався за міщан і селян і не допускав бояр до влади. Горде боярство зненавиділо за це князя і бунтувалося проти нього. Та Роман був князь сильний і неуступливий і гостро виступав проти непослушних. Він мав

таку приповідку: „Не будеш їсти меду, як не знищиш бджіл" — і другу: „Не буде пахнути коріння, як його не потовчеш". Цим він хотів сказати, що з бояр не буде користи для держави, як князь їх не присмирить. Як бояри знову підняли бунт, Роман виступив на них з військом, побив їх, деяких покарав смертю, інших вигнав з краю. Ті, що залишилися цілі, спокірніли і слухали вже князя.

Князь Роман володів не тільки на Волині і в Галичі, але поширив свою владу також на інші українські землі. Київське князівство було тоді в занепаді, поділене на дрібні части, — київські князі самі не мали ніякої сили і признали над собою владу Романа, називали його самодержцем всеї України.

Але князь Роман князював недовго. Він задумав іти походом на Польщу, щоб приборкати польських князів і забезпечити границі своєї держави. Українські війська дійшли до Висли. Але тут прийшла нещаслива пригода. Князь хотів побачити на власні очі, які є сили ворога і виїхав з невеликою дружиною на розвіди. Та несподівано поляки у великім числі окружили його військо і почали боротьбу. Роман боронився хоробро, але не міг здержати ворога і поліг в бою. Це було під Завихостом над Вислою 1205 р.

Данило. Роман залишив двох малих синів, Данила (1205—1264) і Василька. Бояри не хотіли визнавати їх за князів, прогнали їх і самі взяли владу в руки. Спершу закликали до себе різних незначних князів, а пізніше наймогутніший з бояр, Володислав Кормильчич, сам проголосив себе князем. Бояри пригнічували селян і міщан і збивали великі маєтки. Вся земля прийшла в безладдя. Користали з того ворожі сусіди, поляки і мадьяри, нападали на Галичину та Волинь і намагалися українську землю собі загарбати.

Але пізніше вже цілком змужнівши, Данило почав боротьбу з чужинцями і невірними боярами, добув Володимир і Галич і почав наново впорядковувати свою землю. Щоб перемогти бояр, він спирався на селян і міщан. З селян зорганізував нове військо, що йому вірно служило. Будував нові городи і в них насаджував ремісників та купців. Так заснував міста Львів і Холм. Міщани і селяни допомогли князеві знищити боярську самоволю. Але саме на той час, коли Данило відбудовував свою державу, припадає татарський наїзд.

В 1240 р., зруйнувавши Київ, пішли татари зараз походом далі на захід, на Волинь і Галич. По дорозі вони нищили всі великі городи. Жертвою їх упав також Володимир на Волині; вони добули місто і вирізали всіх мешканців, так що навіть церкви були переповнені трупами. Так само татари добули Галич. Від крайнього знищення врятував Галичину воєвода Дмитро. Татари вели його з собою, він бачив їхню жорстокість і задумав підступом увільнити рідний край від них. Він настрашив хана: „Ти не повинен лишитися довго в цій землі; це сильна земля, як останешся довго, люди зберуться, озброяться і вас вже звідси не випустять". Хан послухав і повів війська далі, на Угорщину і Польщу.

Татари вернули потім на схід і там завели свої кочовища над Волгою. Але про Галичину і Волинь вони не забули. Незабаром татарський хан прислав до Данила послів з коротким наказом: „Дай Галич!" Данило не мав сил до боротьби з татарами, мусів поїхати до хана і признати його владу.

Але вернувшись додому, зараз почав готуватися до війни. Будував нові городи, укріплював старі, організовував військо. До боротьби з татарами шукав собі союзників в західній Европі. Погодився навіть визнати над собою старшинство римського папи, щоб добути від нього допомогу проти татар. За те папа прислав йому королівську корону і Данило вінчався на короля в Дорогичині на Підляшші 1253 р.

Татари дізналися, що Данило готується до війни з ними і вирішили знищити зовсім галицько-волинську державу. Татарський ватажок Бурандай з великим військом приступив під Володимир на Волині. Город не був приготований до оборони, і князь Василько виїхав на зустріч татарам, щоб їх заспокоїти. Але невмолимий Бурандай не дав упроситися і вимагав, щоб город зруйнувати. Василько сам мусів підпалити укріплення, і Володимир згорів дотла. Так само татари знищили Львів. Потім татарські війська пішли під Холм. Але це був сильно укріплений город і татарам не піддався.

Серед боротьби з татарами Данило помер 1264 р. Похоронили його в Холмі, в соборі, який він побудував. В історії України він залишив добру пам'ять, як той, що не дав упасти державі, а відбудував її і утримав серед тяжких обставин.

Останні князі. Після смерти Данила Галичину і Холмщину одержав його син Лев (1264—1301). Це був хоробрий і розумний князь, який добре організував свою державу і збільшив свої землі: добув від поляків Люблинську землю, а від мадьярів Закарпаття.

У тім самім часі на Волині княжив син Василька, Володимир. Він був лагідної вдачі, тихий і праведний, не любив війни, а кохався у книгах і залюбки вів розмови з ученими людьми. Він власноручно переписував церковні книги, велів оправляти їх в золото і срібло та передавав різним церквам і монастирям.

Після смерти Льва, його син Юрій (1301—1308) злучив в одну державу Волинь і Галичину і, як Данило, прийняв титул короля. Його держава славилася добробутом і культурою.

Сини Юрія, Андрій і Лев (1308—1323), князювали разом. Вони склали союз з німецькою державою у Прусії і повели широку торгівлю з німецькими містами. Вони добули собі славу хоробрих лицарів і полягли у бою з татарами.

Останній галицько-волинський князь, Юрій II. (1323—1340). тільки по матері був українського роду. Він намагався обмежити владу бояр, спирався на міщан і чужинців, — бояри його отруїли у Володимирі. На ньому закінчилися галицько-волинські князі.

Галицько-Володимирська держава мала велике значення для західних земель і для всієї України. Державне життя тривало тут

на сто років довше, ніж на Наддніпрянщині. Населення Галичини і Волині дійшло високої культури й великого розуміння державно-політичних справ. Від того часу західні землі визначалися особливим патріотизмом і завзятістю, уперто боронили свої культурні надбання. Західні межі українського народу укріпилися сильно, населення над Сяном, Вепром і Бугом стало свідоме своєї приналежности до України. Галицько-Володимирська держава була у близьких відносинах з західними краями, і тому до неї прийшла найскорше західна культура.

VI. ЖИТТЯ ЗА КНЯЖИХ ЧАСІВ.

Сільське господарство. Наша держава під владою князів тривала більше п'ятисот років (800—1340 р.). Це довгий час — і протягом тих п'яти століть змінився дуже й вигляд нашої землі і життя людей. Давні безмежні пущі поволі перерубано, і людські оселі ставали щораз густіші. Спершу не було цілком доріг, і тільки рікою можна було переплисти в дальші місця через відвічні ліси. Потім князі наказали рубати ліси і прокладати серед них перші шляхи. На ріках ставлено дерев'яні мости; такий міст був нпр. на Дніпрі під Києвом. Як стали кращі дороги, почався жвавіший рух серед населення, люди стали переселюватися в дальші сторони, на Україну приходило багато чужинців, і життя ставало щораз культурніше.

Змінилися значно й заняття людей. Ловецтво і рибальство як у давні часи, так і тепер давало ще людям багато користи. Зубри, тури, дикі коні й інші великі звірі були ще всюди по великих лісах і степах. Ловецтвом залюбки займалися князі; знаємо вже, яким ловцем був Володимир Мономах; на лови ходив часто й князь Данило та інші князі. Дичиною, добутою на ловах, живили часто й військо. Так само рибальство давало прожиток людям, що жили над ріками. Але далеко більше займалися наші предки хліборобством. Біля сіл і міст уже були вирубані й викорчовані ліси, і всюди поширилася рілля. В північних землях сіяли більше жито й овес, у південних пшеницю й просо. Збіжжя було так багато, що можна було продавати його за границю, так нпр. багато жита вивозили з Києва до Новгорода Великого, а з Галичини і Волині на Литву. По селах поширилося також городництво і садівництво. Перші сади були при монастирях, потім і князі розводили сади, так нпр. Данило посадив великий сад у Холмі. Годівля худоби розвивалася поволі, найбільше у землях близьких від степу, бо можна було легко добути худобу від кочових народів; наші предки годували воли і корови, вівці, також кози. Краще розвинулася годівля коней, що були потрібні не тільки в хліборобстві, але й для війська. Князі тримали великі табуни коней по кілька тисяч штук, а цими кіньми користувалося і все населення. Так волинський князь Володимир Василькович перед смертю роздав свої табуни селянам, що не мали коней, або втратили їх у війні з татарами. Часто у дарун-

ках князі посилали собі добрі, расові коні. З чужих звірів бували у нас деколи верблюди, що приходили до нас з іншою здобичю від половців. Рідкого звір'я князі тримали в окремих „звіринцях"

Промисловість. За княжих часів почала розвиватись на Україні різнорідна промисловість. В лісових околицях були дерев'яні промисли. Дерева було тоді так багато, що всі будови і по селах і по містах були дерев'яні; всюди було багато теслів, і вони мали найкращі заробітки. Над великими ріками, як Дніпро та інші, будували човни, потрібні для рибальства і на перевіз купецьких товарів. По містах продавали різну дерев'яну посуду, коші, рогожі та інше. Дуже поширене було гарбарство й кушнірство, бо з ловів люди мали багато шкір і хутер. Крім одягу із шкіри робили також різні воєнні прилади, нпр. тули, тобто сагайдаки на стріли. Ткацтво було лише в початках, виробляли у нас грубі полотна, а з вовни плели шапки й панчохи; кращі матерії й сукно приходило до нас з чужих країн.

В княжі часи добували у нас ще небагато копалин з землі. Сіль копали найбільше в Галичині, на карпатськім підгір'ю, а також добували у кримських озерах. В різних місцях був будівельний камінь; славився холмський зелений і галицький білий. Залізо добували з болотяної руди на Поліссі і в інших місцях; це була руда, легка до оброблення, але крихка. Досить було вже тоді у нас ковалів, що робили звичайне господарське знаряддя, як сокири, ножі, мотики, рискалі, ножиці, цвяхи і інше. По великих містах робили також різний посуд з міді, бронзи та інших металів. За Данила почали вже у нас виливати дзвони для церков. З давніх часів було звісне ганчарство, а в деяких місцях виробляли шкляний посуд.

Торгівля. Українська торгівля за княжих часів була велика і різнорідна. З України на вивіз у чужі краї йшли здавна шкіри й хутра, мед, віск, пізніше також вивозили збіжжя. До наших земель привозили різні матерії, сукно, металеві вироби, зброю, південні овочі, вино, східне коріння тощо. Торгівлю вели чужі купці. Наші купці їздили далеко за границю — до Чехії, Німеччини, Чорним морем до Греції і ще далі морем аж до Єгипту. Не легко було тоді вести торгівлю. Товар треба було везти через великі ліси і безлюдні степи, переправлятися через ріки і багна, боронитися від нападів диких народів. Наші князі щиро опікувалися купецтвом і часто коли купці верталися степами, князі висилали їм для охорони військо. В переговорах з чужими державами князі заступалися за купців і добували для них великі права; так нпр. за Олега наші купці в Царгороді не платили ніякого мита, діставали від грецького царя всякі харчі, м'ясо, рибу, вино, овочі. Купці зі своїм товаром об'їздили різні землі і по містах залишалися на довгий час. По великих містах були вже окремі площі, де відбувався торг, так нпр. у Києві було вісім торгів, між ними один звався Бабин торжок. За Галицько-Володимирської держави укра-

їнські купці мали свої кораблі на Балтійському морі і цією дорогою вивозили українські продукти й привозили західні промислові вироби, нпр. сукно.

Села і міста. Протягом століть змінився дуже вигляд осель на Україні. Колись, у давні часи, люди проживали глибоко в лісах, по кілька або кільканадцять хат, а в час небезпеки ховалися в городи, що стояли в недоступних місцях, на високих горбах або островах серед рік. Але пізніше з маленьких осель розвинулися великі села, а під охороною городів повстали міста. Село за княжих часів виглядало дещо інакше, як наші теперішні села. Хати будувались з самого дерева, мали сильні двері, маленькі вікна, на яких замість шкляних шибок були оболони з міхурів; коминів ще не ставили, хати були курні. Рідко в якому селі була церква, бо священиків було ще небагато. Посередині села була площа, на яку сходилися старші на раду, а молодь на всякі ігри. Не було в селі ніяких крамниць, мало коли заходив до села який купець; все, що було потрібне на одяг і хатню обстанову, люди виробляли собі самі.

Міста за княжих часів також були інакші, ніж тепер. На українську землю дуже часто нападали дикі народи, і тому кожна оселя, що хотіла бути безпечна, мусіла добре укріпитися. Довкола міста будували високі мури з невеликими віконцями до стріляння; вхід до міста йшов через ворота, що були сильно укріплені і мали над собою високу оборонну вежу. Здебільша перед мурами йшов глибокий рів з водою, а мости над ровом були так приладнані, що під час небезпеки підносили їх ланцюгами догори, і тоді ворог не мав доступу до міста. Серед мурів поселялися міщани густо один біля другого. Вулиці були вузькі, і тільки при церквах були широкі площі. В містах жило багато ремісників, купці мали тут свої крамниці і склади всякого краму; в містах також були двори князів і бояр, приїздили туди люди з сіл з торговельними і всякими іншими справами, так, що міста були дуже людні і багаті. По великих містах було дуже багато церков. В Києві нараховувалось аж чотириста церков. Кожний князь уважав своїм обов'язком побудувати нову церкву у своїй столиці, а князів наслідували бояри й багаті міщани; кожний заможний чоловік ставив при своїм дворі церковцю, там він молився, і там хоронили його після смерти.

Суспільні справи. Через розвиток хліборобства, промисловости та торгівлі населення України поділилося на різні суспільні верстви. Наймогутніші були бояри, що мали великі земельні маєтки і вищі уряди. Вони жили в достатках і добробуті, нераз повставали проти князів і намагалися взяти в свої руки всю владу в державі. Але володіння бояр ніколи не було щасливе. Бояри не вміли додержати згоди між собою, сварилися одні з другими, шукали підмоги у чужих, у поляків чи мадьярів, спроваджували на рідну землю чужинців. Не вміли вони справедливо правити краєм, гнобили міщан і селян, нищили цілий край. Через те боярське

панування було зненавиджене і народ радо давав князеві підмогу проти бояр, щоб знову у краю вернувся лад і справедливість.

По містах набрали великого значення купці, що вели велику торгівлю на Україні та в чужих краях і нажили велике майно. Від них були залежні бідніші міщани й робітники; вони використовували безоглядно бідний народ. Це доводило часто до народних розрухів і боротьби в Києві. Так, за князя Ізяслава Ярославича під час нападу половців 1068 р. народ кинувся на двори багатих панів і пограбував їх. Другий раз дійшло до народного повстання в 1113 р., через те, що промисловці підняли ціну на сіль і привели до великої дорожнечі в Києві. Князь Володимир Мономах став тоді в оборону народу й видав нові закони, звернені проти надуживань багатіїв.

Напружені суспільні відносини були одною з причин занепаду княжої держави. Коли татари опанували східну Україну, вони зуміли приєднати собі бідніших селян і міщан та почали підбурювати їх проти князів і бояр. Несвідомий народ при допомозі татар почав боротьбу проти князя Данила, не розуміючи того, що сам помагає найлютішим ворогам руйнувати рідну землю і державу. Цих союзників татар називали „татарськими людьми", і пам'ять по них залишилася сумна і проклята.

Монастирі. За Ярослава Мудрого були засновані у нас перші монастирі. Першими основниками монастирського життя були св. Антоній і Теодосій Печерський. Антоній звався спершу Антипом і походив з міста Любеча над Дніпром. Світське життя йому не сподобалось, і він поїхав у Грецію до великого монастиря на горі Атос, яку звали Святою Горою. Там постригли його на ченця, а по кількох літах він вернувся у рідні сторони. Над Дніпром він знайшов малу печеру, оселився тут і проживав у молитві і пості. Про нього дізналися різні побожні люди, приходили до нього і просили, щоб дозволив їм жити біля себе. Антоній дозволив їм, вони покопали собі печери і так повстав Печерський монастир. Монахи носили чорний одяг, через те їх звали ченцями (від слова чернець — ченця), а Антоній був їх ігуменом, цебто начальником. Серед учнів Антонія був також Теодосій, син багатого боярина з Курська. Він змалку любив побожне життя, радо перебував у церкві, ходив на прощі і підлітком ще вступив до монастиря. Теодосій визначився побожним життям і великим розумом, так що пізніше монахи вибрали його своїм ігуменом.

Життя ченців було суворе й тяжке. Головним обов'язком їх був послух і праця. Що наказав ігумен, монах мусів виконати, хочби це була найтяжча робота. Ченцям не можна було сидіти без діла, кожний мав займатися якоюсь корисною працею. Монахи самі виготовляли все потрібне для себе й монастиря. Самі будували монастирські будинки, робили собі всяке знаряддя, самі ткали сукно й полотно, обробляли землю, мололи збіжжя, рубали дерево в лісі, носили воду, пекли хліб, варили страву. Страва монахів була

проста: в звичайні дні їли чорний хліб і варену городину, в неділю рибу, задобрену олією та сочевицею.

Ченці займалися також наукою й освітою. У ті часи було ще мало книжок, бо люди не винайшли ще способу, як їх друкувати. Хто хотів мати якусь книжку, сам мусів її переписувати. Переписуванням книжок найбільше займалися монахи. Писали на тонкій шкірі, ослячій або телячій; до писання брали затесане гусяче перо, а чорнило робили з сажі. Перші букви прикрашували різними фарбами, золотом і сріблом. Книжку оправляли в товсті дощини, покриті зверху шкірою.

В монастирях проживало багато учених людей. Найславніший був літописець Нестор, що списав найдавнішу історію України.

Державна влада. В ті часи в цілій Европі держави мали устрій монархічний, це значить, що вся влада була в руках одного володаря, князя. Так само було і в нас. Князь сам видавав всякі закони, сам правив державою, призначав урядників, переводив суди, сам керував військом. Від князя залежала вся доля держави, її розвиток, сила і добробут. Визначні князі, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Роман, Данило, добре розуміли свої обов'язки і виконували їх ретельно, не щкодуючи трудів і жертв. Князь сам особисто наглядав за всіма державними справами. Сам перевіряв, як іде праця в урядових органах, чи справедливо стягаються податки, як ведеться господарство у княжих маєтках, чи всюди є лад і порядок. Князь прислухався до судових розправ, важливі справи вирішував сам; кожний покривджений міг звертатися до князя: княжий двір був відкритий для кожного, хто мав щось до князя. Князь об'їздив часто цілу державу, розглядав, як урядують його намісники і воєводи, дивився, чи границі держави забезпечені, оглядав городи і замки, велів будувати нові укріплення. В часі війни князь сам тримав провід над військом, пильнував, щоб вояки мали одяг, зброю і поживу, розглядав сили ворога, укладав план битви і сам на чолі війська ішов до бою. Обов'язком князя було дбати, щоб усе населення жило в добробуті і було вдоволене, щоб нікому не діялася кривда.

Для важних державних справ сходилося віче. Це була державна рада, в якій мали голос бояри, духовенство, представники міщан. Віче скликали дзвоном або трубами. Головував на вічу князь, митрополит або котрийсь з визначних урядовців. Віче відбувалося найчастіше у неспокійні часи, коли треба було завести лад у державі, втихомирити громадянську боротьбу або вибрати князя.

В управі держави князеві помагали різні урядники. В більших городах проживали княжі сини, що розпоряджалися землею і переводили суд. Князь при своїй особі мав лише старих, розумних бояр, що служили йому радою і поміччю в усіх справах і посідали найвищі урядові органи. П е ч а т н и к це був урядник, що виготовляв князеві письма і прикладав до них печать. Д в і р с ь к и й розпоряджався княжим двором і державним скарбом. Т и с я ц ь к и й або в о є в о д а стояв на чолі війська. П о с а д н и к и пра-

вили городами. Багато було нижчих урядовців: ключники і стольники займалися княжим господарством, мечники пильнували зброї, мостники будували і направляли мости, городники укріплювали городи, митники стягали з купців торгові оплати. Всякі податки люди платили тоді найбільше в натурі, тобто шкірами, медом, збіжжям, бо грошей ще було небагато. Перші гроші, срібні і золоті, почали вибивати Володимир Великий і Ярослав Мудрий; вони звалися куни і гривні. На грошах з одного боку був образ князя або якогось святого, з другого тризуб — державний знак, або герб України.

Найвищу владу в суді мав князь; він їздив по різних городах і судив в усіх справах. Коли князя не було вдома, заступав його суддя, що звався тивун. Суд відбувався перед княжим двором. Князь засідав з боярами і до нього приходили всякі люди зі своїми справами. Як хто спіймав злодія, приводив його до суду і князь визначав кару. Коли брати посварилися за батьківське майно, брали своїх свідків, оповідали князеві свій спір, і князь розсуджував їх. Кари за злочин були тоді інші, як тепер. Лише дуже небезпечних розбишак карали смертю; за менші злочини винуватий платив тільки грошеву кару. Хто ударив другого або скалічив, платив йому за біль і обиду, та крім того платив кару князеві. Хто украв коня, збіжжя або інше, повинен був повернути украдене грішми і також платив кару на князя. Дуже гостро карали того, хто злобним способом знищив чуже добро, нпр. знищив вулик, зарізав коня, перекопав межу; карали також і за кривду чести, нпр. як хто другого ударив батогом, висмикнув йому бороду або обірвав вуса.

Іноді, як справа була неясна і не можна було встановити, хто є винуватий, уладжували так званий „божий суд". Противники ставали один проти одного з мечами і списами до поєдинку, — хто побідив перед судом, того була правда. Люди думали, що Бог сам заступиться за невинного і покаже його справедливість.

VII. ПІД ПОЛЬЩЕЮ І ЛИТВОЮ.

Поляки в Галичині. Як рознеслася вістка, що загинув останній князь з роду Романовичів, давні вороги галицько-володимирської держави задумали запанувати над нею. Польський король Казимир умовився з угорським королем Людвиком і спільними силами почали війну. В 1340 р. Казимир несподівано напав на столицю Галичини, Львів. Львівський замок не був підготований до оборони, і поляки добули його по короткій облозі. Польський король забрав з княжого двора скарби галицьких князів: престіл з дорогого дерева, обкований золотом, княжі і королівські корони, дорогоцінні убрання, золоті хрести, ланцюги та інші речі, прикрашені золотом, сріблом і дорогим камінням. Все те Казимир перевіз до Кракова і їх там переховували у скарбниці польських королів.

Поляки думали, що вони зараз запанують над цілою Галичиною. Але український народ не хотів віддати своєї землі в чужі руки. Казимир не почував себе безпечним у Львові, велів спалити львівський замок і скоро забрався до Польщі. Галицькі бояри вибрали управителем Галичини боярина Дмитра Дедька і на володаря запросили собі литовського князя Дмитра Любарта. З тих часів зберігся у Львові на дзвіниці церкви св. Юра старинний дзвін, на котрім є напис, що він вилитий за князя Дмитра 1340 р. Почалася тоді завзята боротьба за Галичину. Казимир пішов другий раз на галицьку землю з сильним військом, а на поміч йому прийшов угорський король. Але галицькі бояри при підмозі Литви чинили ворогам завзятий опір. Найхоробріше боронився город Белз. Белзький воєвода Дрозд укріпив замок валами і ровами, так що облягаючі війська не могли дати йому ради. Поляки і угри бродили в холодній воді, що виповняла рови, і безуспішно стріляли до замку. Вони понесли великі втрати; навіть сам угорський король Людвик під час наступу дістав списом по голові, так що мало не загинув. Війна була не розв'язана. Львів опинився під Казимиром, але східні частини Галичини і ціла Волинь залишилися при Литві.

По смерті Казимира Галичина перейшла до Угорщини. Король Людвик бачив, що нічого не вдіє проти опору галицьких бояр і хотів лагідною управою приєднати собі населення. Він залишив галичанам самоуправу, не нарушав їх давніх прав, а управителем

Галичини настановив князя Володислава Опільського. Кілька років Володислав був тут наче незалежний володар, вживав титул князя і навіть почав бити окремі гроші з галицьким державним гербом — львом. Аж по смерті Людвика Галичина перейшла знов до Польщі в 1387 р.

По довгій війні край був сильно знищений. Майже всі замки і міста були спалені, села стали пусті і безлюдні. У війні полягли найзначніші бояри, княжі урядники, купці. Ті, що залишилися, з заможних людей стали убогими. Бояри, знеохочені безуспішною боротьбою, вже не ставили більше опору полякам. Польські королі почали заводити нові порядки в здобутій країні. Землі, що лишилися без власників, роздали польським панам. До міст стали напливати чужі міщани, найбільше німці. Нова влада давала їм окремі права, укріплювала їхні оселі, віддавала їм у руки промисловість і торгівлю. Таким способом український народ у Галичині перестав бути господарем на своїй землі і мусів піддатися чужій владі.

Сполучення Литви з Польщею. Інші українські землі — Волинь, Полісся, Поділля, Київщина — перейшли під владу Литви. Литовський народ жив здавна над Балтійським морем, між ріками Німаном і Двиною. Столицею Литви було Вільно. Литовці говорили окремою мовою, що була дещо подібна до слов'янських говорів, ділилися на численні племена, що мали своїх князів. Довгий час вони були поганами і почитали богів неба і землі, лісів, болот і ін. Головний бог їх звався Перкунас і був богом громів, як слов'янський Перун. Мали вони своїх жерців і віщунів, а найстарший жрець звався криве-кривейто. Литовський король Мендовг, що жив за часів Данила, з'єднав усі племена в одну державу.

Литовці часто воювали з українськими князями, але ніколи не було ненависти між литовським та українським народом. З України на Литву перейшло християнство. Литовські князі вихрестилися в грецькому обряді, у своїх звичаях наслідували наших князів, на своїх дворах уживали завжди української чи білоруської мови; вони ставили церкви, засновували монастирі, веліли переписувати старі українські книги, у всьому залишали давні звичаї. „Ми старини не рухаємо і новини не уводимо“, — говорили часто литовські князі. Тому наш народ радо приймав литовських князів і уважав їх за своїх володарів.

Але недовго тривали ті щасливі часи. Литва також дісталася під владу Польщі. Польською королевою була тоді молода Ядвига, донька Людвика. Польські пани вибрали для неї на чоловіка литовського великого князя Ягайла. Таким способом вони думали приєднати собі як союзника Литву і так скріпити силу польської держави. Ягайло був раніше поганином, потім вихрестився у грецькому обряді і дістав ім'я Якова. Але тепер, як його вибрали королем Польщі, прийняв знов хрещення у латинському обряді і дістав ім'я Володислава. Від того часу він у всьому слухав польських панів, під їх намовою завів на Литві християнство у латинському

обряді, з погордою відносився до давніх литовських звичаїв і в усьому наслідував Польщу. Навіть у церковних справах він не був справедливий. Одного разу Ягайло приїхав до Перемишля в Галичині. Тут була стара єпископська церква, збудована прегарно з тесаного каміння, прикрашена різьбами і дорогими іконами. У підземеллях церкви були гроби наших князів. Ягайло не пошанував святого місця почивання померших: він приказав викинути з гробів кості князів, церкву велів переіменувати на костел і віддати полякам.

Литовським князям не подобалося те, що поляки щораз більше прибирають управу Литви у свої руки. Брат Ягайла, Свитригайло, пробував добути для Литви давню самостійність і підняв повстання; помагали йому також деякі українські пани. Але його сили були невеликі, і він врешті мусів погодитися з Ягайлом. Пізніше деякі українські і білоруські вельможі намагалися дійти до влади при помочі Московщини. Так, князь Михайло Глинський 1507 р. підняв повстання і опанував частину українських земель; але й йому не вдалося перемогти, він утік до Москви і там марно загинув.

Через невдачу цих повстань поляки зміцніли на Литві та задумали довести до ще тіснішого з'єднання литовського князівства з Польщею. В 1569 р. в місті Люблині з'їхалися литовські й польські пани й рішили, що їх землі становитимуть одну нероздільну державу під спільним королем. Це з'єднання названо люблинською унією. Українські землі поділено тоді так, що при Литві залишилося тільки Полісся, інші землі перейшли під польську управу. Деякі українські вельможі не хотіли погодитися на унію і відмовили своєї присяги на неї, але їх протест був без успіху. На довгі часи українські землі залишилися при Польщі.

Шляхта. В польській державі був не такий політичний лад, як на Україні за княжих часів. Найбільше значення в Польщі мали пани, що звалися шляхтою. Відзнакою шляхтича був герб, тобто родовий знак, намальований на щиті. Один шляхтич мав за герб стрілу, другий підкову з хрестом, інший зірку, місяць, шолом, лук тощо. Обов'язком шляхти було боронити край від ворогів; шляхтич мав право завжди носити шаблю при боці. Зате шляхта мала великі права. Вся земля належала до шляхти, бо міщани й селяни в Польщі не могли купувати землі. Шляхта мала у своїх руках всі державні уряди, мала також свій шляхетський суд. Шляхта з'їздилася для нарад на з'їзди, що звалися сеймиками, і там вибирала своїх послів на сейм. Сейм ухвалював закони і рішав усякі державні справи; без дозволу сейму король не мав права вирішувати ніякої справи. В Польщі влада короля була дуже слаба, всією державою правила шляхта, тому Польщу називано республікою.

Давні українські бояри прийняли також герби і стали шляхтою. Більша частина нашої шляхти була незаможна, мала небагато землі і жила з праці на ріллі. Таку шляхту називано загоновою або ходачковою. Оселі такої дрібної шляхти були особливо численні в Галичині, як Кульчицькі, Чайківські, Добрянські,

Білинські і ін. З малої шляхти походили й деякі козацькі гетьмани, як Сагайдачний, Хмельницький, Виговський. Але серед українців були й могутні панські родини, що виводилися з давніх княжих родів, як Чорторийські, Сангушки, Острозькі та інші.

Наша шляхта брала участь у сеймиках і сеймах і боронила там справи цілого народу. Посли з українських земель звертали особливу увагу на оборону границь від татарських нападів і жадали, щоб держава краще укріплювала пограничні замки. Українські посли боронили також народ під час релігійних переслідувань і домагалися рівного права для всіх. Але українських послів у сеймі було небагато, і рідко коли вони могли провести свої замисли.

Багаті українські пани були щедрими опікунами культури. Їх двори і замки були побудовані з каміння, з різьбленими стовпами, всередині багато прикрашені образами, килимами, дорогим посудом. Українська шляхта заснувала багато церков по селах і містах. Деякі пани опікувалися освітою, засновували школи, друкарні й бібліотеки.

Селянство. За княжих часів селяни були вільні, мали свої землі і могли господарювати на них по своїй волі. Але пізніше бояри й шляхта, що безнастанно ходили на воєнні походи і боронили край від ворогів, почали домагатися від селян, щоб за те помагали їм у господарстві. Зразу селяни мали невеликі обов'язки, працювали на панській землі тільки кілька днів на рік. Але згодом пани почали вимагати чимраз більших робіт, так що дійшло до того, що селянин мав робити для пана по три дні на тиждень, часом навіть щоденно по півдня. Таку безплатну роботу називали панщиною. Селянам жилося дуже тяжко. Селянин мешкав у нужденній курній хаті, іноді навіть разом з худобою, в голоді і холоді, у безнастанній праці. Щодня ранком приходив до хати панський гайдук і призначав роботу: весною орати, літом косити чи збіжжя жати, восени знов косити, в зимі молотити, рубати дрова. Селянин брав кусок чорного хліба і йшов на роботу, до двора, чи на лан, чи до лісу. Часом треба було йти далеко, аж на друге село; півдня зійшло на те, поки зайшов туди і назад вернувся. Робота йшла під оком панських наганячів: хто трохи здержався або відпочив, того не минув канчук гайдука чи економа. Серед дощу, в болоті селяни копали рови, взимку йшли в ліс заганяти звірів для панських ловів або їхали в далеку дорогу з підводами.

Селяни платили до двора всякі податки від хліба, худоби, домашньої птиці, бджіл і іншого. Тяжкі були ці податки. Ледве вигодував господар теля або лоша, як вже мусів відставити до двора; зі збіжжя, з городини, з саду пан брав десятину; за наказом пана треба було давати курчат, качок, яйця, мед. На різдво, на новий рік, на великдень селяни йшли до пана з поклоном і несли йому дарунки, так само і тоді, як мали до нього якесь прохання.

Селяни спершу боронилися від панщини і, як їм пан занадто докучив, кидали своє село й переселювалися в інші околиці, де

пани не вимагали таких тяжких робіт. Але потім у Польщі заведено закон, що селянинові не можна без дозволу пана виходити з села. Селяни стали немов прикріплені до землі; тому їх називали кріпаками, а їх неволю кріпацтвом. Коли б селянин утік, а пан його знайшов, такий пан мав право його суворо покарати. З того часу не міг селянин розпоряджатись своїм майном; не міг він без дозволу пана ні купити, ні продати нічого. Його земля, його все господарство вважалося власністю пана. Також не можна було селянам посилати своїх дітей до школи або до ремесла: всім пан розпоряджався.

Пани мали також суд над своїми підданими. Коли селянин провинився чим, не віддавали його справи державним судам, а судив його сам пан. Він міг засудити селянина навіть на смерть. Від панського присуду не було для селян ніякого порятунку. Тільки в селах, що належали королеві, селяни мали право посилати скарги до короля на своїх управителів. Але це помагало небагато; як навіть король розсудив їх справедливо, то королівські урядники не хотіли виконати присуду і ще гірше переслідували селян.

Селяни з розпуки часто кидали своє село і, хоч як це було заборонено, втікали в далекі сторони. Часом вони приставали до розбишацьких ватаг. В горах Карпатах було тоді багато розбійників, яких звали опришками; вони нападали на панські двори, але не щадили також багатших селян. В пізніших часах селяни шукали захисту на далекім Запоріжжі, між козаками.

Міста і міщанство. В останніх часах галицької держави повстало вже багато нових міст, що відрізнялися виглядом від давніх городів. Пізніше міст ставало все більше, і вони мали велике значення в житті краю. Міста того часу були сильно укріплені, щоб могли оборонитися перед нападами татар. Місто будували звичайно в квадрат. Посередині була торговиця, або ринок; на ній стояла ратуша, будинок, де були міські уряди. Ратуша мала високу вежу, на якій стояла сторожа і гляділа, чи не йдуть вороги на місто, або чи не зайнявся де вогонь. На вежі був великий годинник, що вибивав години; години числили тоді на всю добу, від першої до двадцять четвертої. Вулиці були вузькі й круті, виложені нерівним камінням; рідко де світився вуличний ліхтар; — увечері кожний мешканець сам світив собі лямпочкою по дорозі. Доми були високі і вузькі. Місця в місті було небагато і один міщанин не міг мати на одному поверсі більше, як три вікна. Двері були з різьбленими кам'яними одвірками, вгорі над ними був знак або герб властителя, вікна з малими шибками заправленими в олово. Дахи були високі і стрімкі. Довкола міста йшли рови і вали з мурами й вежами. До міста можна було ввійти або в'їхати тільки через зводний міст та через укріплені ворота. Тут стояла вдень і вночі сторожа і пильнувала, хто входить і хто виходить з міста.

В місті мешкали купці і ремісники. Купці торгували в своїх крамницях на ринку або їздили з товарами в далекі сторони: до

Угорщини, Чехії, Німеччини, Волощини *, навіт до Туреччини. В дорогу виряджалися великими гуртами, караванами по кілька десятків возів, добре озброєні, бо шляхи були небезпечні, — в безлюдних місцях на купців засідалися розбишаки. З України вивозили переважно збіжжя, віск, мед, шкури, сало, полотно, риби, горілку. До нас проходило з Німеччини і інших західних країн сукно, металеві вироби, галантерія, пиво, оселедці, з Туреччини і середземноморських країн килими, шовкові матерії, зброя, південні овочі, вино.

Ремісники були різні і по-різному називались: столярі, бондарі, колодії, ганчарі, лучники, гарбарі (чинбарі), кушнірі, сідельники, шапкарі, кравці, шевці, пекарі, різники, пивовари, мельники, олійники, воскобійники. Хлопець, що хотів навчитися якогось ремесла, наперед ставав учеником у майстра. Він приглядався до роботи, помагав девчому і мусів робити всяку домашню роботу. Як уже дечого підучився, ставав челядником або товаришем. Щоб старші товариші приняли його між себе, мусів улаштувати їм забаву, дати їсти й пити. Челядник уже не прислуговував нікому, а тільки робив своє ремесло. Через два або три роки челядник прощався з майстром і йшов на мандрівку в чужі краї, щоб придивитися, які там є вироби і звичаї. Після такої науки челядник міг стати самостійним ремісником, або майстром; на доказ своєї умілости він показував своїй старшині найкращі свої вироби: швець, наприклад, гарні чоботи, кравець убрання, кушнір хутро чи пояс. Старшина оглядала це і дозволяла йому закласти свій верстат.

Ремісники мали свої товариства, що звалися цехами. Був цех кравецький, столярський, шевський і ін. Ремісники одного ремесла вибирали собі старшину, мали свої наради, разом вели різні справи, разом ходили до церкви, разом на забаву. Під час війни кожний цех мав боронити частину міських мурів і мав свою вежу або башту. У час вільний від роботи ремісники вчилися стріляти і робили інші военні вправи.

Міщани вибирали собі самі старшину. На чолі міста був посадник або бурмістр, при ньому була міська рада. Міський уряд називали магістратом. Міський суд провадили лавники під проводом війта.

Братства. Під польським пануванням по містах владу взяли в свої руки католики-поляки. Православні українці не мали права у місті. Поляки не допускали їх до ради і до суду, не приймали до цехів, не дозволяли вести торгівлі і купувати домів у місті. У Львові дозволили українцям мешкати тільки на одній вулиці, що й тепер називається „Руська". До православної віри поляки відносилися з погордою і православні церкви називали божницями. В деяких містах не дозволяли ставити церков або дзвонити у дзвони. Похорони померлих треба було вести бічними вулицями,

---

* Тепер Румунія.

без процесії і співів. Українці часто жалувалися королеві на ці обмеження і в судах вели процеси проти міської ради. Але справедливости не могли добути.

Для оборони своїх прав українське міщанство гуртувалося в братствах. Братство — це було товариство, що опікувалося церквою; братчики дбали про порядок у церкві, купували свічки, образи, збирали жертви на церковні потреби. Членом братства міг бути кожний, хто записався, — не тільки міщанин, але також селянин і шляхтич. Кожний братчик платив щомісяця якусь невелику вкладку. Братство давало своїм членам різні користі. Коли хто заслаб або опинився в нужді, запомагали його грішми; коли вмер, усі братчики проводили тіло до могили. Щороку на головний празник братство справляло великий братський пир і на нього з'їздилися гості з усіх сторін. Хто не міг сам приїхати, присилав дарунки, мед, хліб, овочі, м'ясо. Братство вибирало щороку чотирьох старших братів і вони доглядали церковної каси і скликали братчиків на наради. Хто записався до братства, повинен був виконувати точно і сумлінно свої обов'язки; а як провинився чим, братський суд судив його і карав карою в грошах або арештом у церковній дзвіниці. Братчикам не дозволялось подавати своїх справ до інших судів. Братство вчило своїх членів жити в єдності і не виносити своїх спорів перед чужих, а полагоджувати їх між собою.

Найбільшу славу здобуло собі львівське братство. Це братство збудувало величаву церкву Успення Богородиці на „Руській" вулиці, заснувало першу у Львові українську гімназію, завело велику друкарню і книгарню. Львів був довгі часи прикладом для інших міст, всюди закладали братства на взір львівського. В 1586 р. один із грецьких патріярхів затвердив устав братства і дав йому ім'я Ставропигії та зробив незалежним від єпископів.

Львівське братство, як уже згадано вище, заснувало першу на Україні друкарню. Довгі часи люди не знали інших книжок, як тільки писані. Такі книжки були дуже дорогі, бо переписування забирало багато часу і праці. Німець Іван Гутенберг перший зробив букви з дерева та металі і відбивав їх чорнилом на папері; він заложив першу друкарню і видав кілька друкованих книжок. Першу друкарню на Україні заснував у Львові московський емігрант Іван Федорів або Федорович. Він мав свою друкарню в Москві, але темні москвичі вважали друкування книг за чари і вигнали його з міста. Львівські міщани підтримали друкаря і він видав у Львові першу книжку, Апостола 1573 р. Пізніше братство купило друкарню Федоровича і вело її своїми силами. В короткім часі ця друкарня вславилася на всю Україну. Щороку розходилися з неї сотні книжок на всі сторони; були це церковні книги, шкільні підручники, збірники пісень. Книжки ішли до міст і до сіл, до духовних і до світських людей, між старих і молодих, — всюди ширили просвіту і науку. Крім львівської друкарні найславніші були друкарні: князя Острозького в Острозі, Печерської Лаври в Києві, монастирська в Почаєві.

Церковна унія. Наш народ прийняв християнство з Царгорода в грецькім обряді. В ті часи була ще єдність у християнській церкві. Але потім настала незгода між римським папою та грецькою церквою, і прийшов церковний роздор або схизма. Але пізніше почалися знову змагання до церковної єдности. Вже король Данило, щоб приєднати папу до боротьби з татарами, погодився на унію з Римом. Потім 1438 р. грецькі владики на соборі (церковнім з'їзді) у Флоренції прийняли знов едність з римською церквою (флорентійська унія), але згодом роздор відновився. Церква на Україні також не признавала папи головою церкви.

В тім часі (1453 р.) столиця грецького царства, Константинополь, дісталася в руки турків, що визнавали віру пророка Магомета. Турки переслідували християн і під їх владою грецька церква втратила давню силу і значення. Це відбилося некорисно і на Україні. До того часу українське духовенство у всьому брало собі за приклад Грецію. Тепер не стало духовного проводу. Тоді церква на Україні також почала занепадати. Духовна влада опинилася в руках недостойних людей, бо єпископів призначали польські королі, часто перше місце займав той, хто більше грошей заплатив королеві. Нижче духовенство було без освіти, бо не було тоді ніяких вищих шкіл; сільські священики були принижені, часом робили панщину нарівні з своїми парохіянами. Поляки з погордою гляділи на українську церкву, переслідували її та намагалися знищити. Щоб підняти значення церкви, деякі православні єпископи рішилися піддатись під провід римського папи. Два єпископи, Кирило Терлецький і Іпатій Потій, поїхали до Риму і від імені свого та інших єпископів признали папу головою християнства. Потім 1596 р. в Бересті зібрався церковний собор, і тут частина духовенства прийняла це об'єднання з Римом (берестейська унія).

Але унія зустріла багато противників. Виступив проти неї князь Константин Острозький, найперший з українських вельмож, виступили деякі церковні братства, а також не всі єпископи зважилися перейти до об'єднання з Римом. Тоді почалася завзята боротьба між уніятами (прихильниками унії) та православними. Українське громадянство поділилося на два ворожі табори. Боротьбу ведено словом і письмом, в церкві і поза церквою, часом приходило навіть до кривавих сутичок. Ця релігійна боротьба дуже шкодила українському народові, її використали поляки і ще більше нищили Україну.

Школи. За давніх часів були у нас тільки невеликі школи при церквах. Учили в них священики або дяки. Вчили тільки читати, писати і дещо рахувати. Книжками до науки були церковні книги, звичайно Псалтир і Часослов. Хто прочитав ці книги і навчився читати, міг уже домагатись становища в церкві або органах влади. Рідко де був окремий шкільний будинок: діти вчилися в мешканні дяка або на приходстві. Але такі школи приносили мало користи народові. Люди розумніші і освіченіші бачили, що треба у нас

заснувати вищі школи, щоб молодь могла добути собі таку освіту, яку мають інші народи

В городі Острозі на Волині проживав тоді князь Константин Острозький. Він походив з роду давніх українських князів і твердо тримався віри своїх предків і свого народу. Він мав великі маєтки, багато сіл і міст, але вживав своїх достатків на користь народу. Князь Острозький опікувався українськими ученими і письменниками; в Острозі заснував друкарню, щоб дати народові потрібні книги. Тут надруковано перший раз слов'янською мовою цілу Біблію. Але найбільшу славу здобув собі князь Острозький тим, що в Острозі заложив першу вищу школу.

З далеких сторін, з Італії і з Греції князь спровадив до Острога учених професорів і відкрив 1580 р. вищу школу, що звалася академією. Головні предмети науки були тут: мова слов'янська, грецька і латинська. Слов'янська мова була потрібна кожному українцеві, бо нею були написані всі церковні книги. По-грецьки треба було знати купцям, що їздили до Царгорода або до інших грецьких міст, і священикам, що бажали вище просвітитися. По-латинському вели справи всі урядові органи і суди. Крім того в академії вчили математики, історії, фізики, філософії і богословія. Директор академії звався ректором, учителів звали по-грецьки дидаскалами. Зі школи в Острозі вийшли різні заслужені люди, наприклад, гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Острозька академія проіснувала недовгий час: після смерти князя його син перейшов на латинсько-католицький обряд, і школа занепала.

За прикладом Острозької академії повстали тоді різні вищі школи. У Львові братство заснувало гімназію, такі самі гімназії або колегії були в Бересті, Луцьку, Володимирі Волинськім, Холмі та інших городах. Найвище стояла київська школа, яку митрополит Петро Могила переіменував на академію.

Тодішні школи мали свої окремі звичаї. В шкільних правилах було зазначено докладно, як мають поводитися учні в школі. До шкільного будинку не входили всі учні разом, але в приписанім порядку: спершу молодші, пізніше старші. В класах учні сиділи відповідно до своїх успіхів в науці: на перших лавках найкращі, на останніх найменше тямущі.

В школі найбільше з усього вчили латини. Учні не тільки читали римських письменників, але мусіли також говорити по-латинськи в школі і дома, писати латинські оповідання, навіть складати латинські вірші і промови.

Учні жили найбільше по бурсах, бідніші жили прошеним хлібом. Під час різдва вони ходили по хатах міщан колядувати і показувати вертеп — пастухів, трьох царів, Ірода, смерть і різні особи з святого письма. На великодні свята давали вистави, що звалися інтермедіями. Там виступали різні веселі фігури: селяни, пани, міщани, жиди, цигани, москалі і інші.

VIII. КОЗАЧЧИНА.

Татарські напади. Після зруйновання Києва татари ще проживали над Волгою, потім частина їх пересилилася до Криму і тут заснувала свою державу. Столицею їх був Бахчисарай, де жив кримський хан. З Криму татари безнастанно нападали на Україну. Щороку весною, як степи вкривалися травою, татари виходили в похід. Татарських шляхів було чотири: Чорний — між Дніпром і Богом, Кучманський — між Богом і Дністром, Покутський між Дністром і Прутом та Муравський — на лівобережній Україні. Татарська орда йшла балками і ярами, щоб ніхто її не доглянув. Як татари були вже далеко в краю, вони ділилися на три частини: головний відділ, що звався кіш, в боєвій готовості чекав на ворога, менші загони йшли на боки за добичею. Татари вели бій так: розбігалися на всі сторони і намагалися оточити противника з боків і ззаду, щоб знищити військо і взяти людей в неволю. Прийшовши під якесь село, татари оточували його з усіх сторін і підпалювали крайні хати, щоб викликати переполох між мешканцями. Потім кидалися на вулиці і починали грабіж. Забирали коней, худобу, овець і гнали їх за село; з хат виносили всяку поживу, муку, одіж, постіль — все, що попадалось в руки. Хто боронився, того убивали; хто був безпомічний, того брали в ясир, у полон.

Нещасливих бранців татари брали на аркани, довгі шнури й тягли за собою. Невільники йшли цілу дорогу. Гаряче степове сонце палило їм голови, спрага стягала уста, голод і труд ломив ціле тіло. Ішли босі, погано одягнені, спотикаючись роздирали собі ноги об колючий терен. Плач і ридання неслися далеко. Татари вели своїх бранців до Криму. Там, у різних містах, найбільше в Кафі були великі торговиці, де продавали невільників. Приходили туди купці з далеких сторін, здебільшого турки й араби, і купували бранців собі на невільників. Турки не вважали християнських невільників за людей і поводилися з ними гірше, як із скотиною, силували до важкої праці, давали їсти що є найгірше, а ввечері заганяли їх до темних вонючих будинків і замикали, мов у в'язниці.

Ще гірша була доля тих бранців, які потрапляли до робіт на кораблях, що звалися галерами. Турки накладали на них кайдани і приказували гребти важкими веслами під наглядом жорстоких дозорців. Дуже терпіли бідні невільники: залізо перегризало їм руки й ноги, від ударів нагаями кров заливала плечі. Від таких мук гірко плакали невільники, проклинаючи невірних бусурманів і свою нещасливу долю.

Християнських дітей турки брали до своїх шкіл і виховували їх змалку в своїй вірі. Мала дитина скоро забувала своїх батьків, забувала рідне слово, вчилася турецької мови й турецьких звичаїв. Пізніше з таких хлопців виростали завзяті вороги християн, і турки творили з них військо, що звалося яничарами. Турки старалися

перетягати до своєї віри і старих людей. Часом траплявся такий чоловік, що приймав віру в Магомета, щоб не терпіти нужди, або щоб зазнати розкошів та панування між турками. Такі перекінчики діставали від турків високі уряди і жорстоко переслідували християн. У нас таких зрадників називали ренегатами або відступниками. Ще й тепер ренегатом називаємо того, хто зрадив свій народ і перейшов до чужинців. Але таких відступників було тоді небагато. Невільники звичайно трималися своєї віри й воліли скорше терпіти тяжкі муки, ніж зрадити свій народ.

Козаки і Січ. Через татарські напади вся південна Україна була пуста і незаселена. Вкривали її безмежні степи. Весь край по обох сторонах Дніпра аж до Чорного моря був ніби одним великим лугом. Весною степи зеленіли і покривалися різнобарвними квітками: під подувом вітру трави хвилювались, як велике море. В деяких місцях були невеликі ліси. Ніколи плуг не проходив через ті безмірні простори; тільки табуни диких коней і буйволів перебігали їх. Ріка Дніпро перепливає тут свої пороги і потім розливається на кілька головних русел і безліч менших рукавів. Між тими річками лежали острови, покриті лісом, корчами і травою. Цей край нижче порогів називали Запоріжжям або Низом.

Запоріжжя мало дуже буйну рослинність й багато звірів. Степи давали добру пашу, на якій могли виживитися табуни коней і худоби. Стрічалися тут і рослини, стебло і коріння яких чоловік міг ужити на поживу. Над ріками росли дерева й корчі з благородними овочами; в затишних місцях, по скелях, достигала виноградна лоза. В старих дубах і буках, дуплистих від старости, часто водилися рої бджіл і мед прегарного та сильного запаху. В лісах та степах була велика сила зубрів, диких коней, оленів, кабанів. Дикі кози зимою прибігали тисячами з степів у заселені околиці. На ріках стояло дуже багато бобрових гнізд. Птахів була така сила, що весною хлопці набирали повні човни яєць спід качок, гусей, журавлів, лебедів, а потім ловили безліч молодих птахів. Орлят брали до кліток, щоб мати з них пера, які вживалися до стріл. Ріки були повні риби; часом в одну сіть ловили по дві тисячі риб, а з них найменші були такі завдовжки як стопа. Навіть собак годували рибою і м'ясом.

Але хоч Запоріжжя було таке багато на всяке природне добро, мало хто відважувався іти туди, бо життя було в небезпеці від татар. Навіть у тих околицях, де були замки і міста, чоловік не був певний одного дня. Селянин, що йшов у поле на роботу, брав на плечі рушницю, а до боку шаблю або сокиру, бо всюди ходили татарські загони і нападали на спокійних людей. Нерідко по полях люди ставили собі оборонні землянки зі стрільницями — вони втікали туди, коли на них несподівано напали татари. Ще небезпечніше було на Низу, бо там татари проживали у великій кількості і чатували, кого б напасти і взяти в ясир. Та хоч життя у степах було непевне, всеж знаходилися сміливі люди по городах і селах, що збиралися разом, вибирали собі старшого і на конях, зі

зброєю в руках ішли на Запоріжжя. Там вони стріляли звіря, ловили диких коней, рибалкували по ріках, а тоді з м'ясом, рибою, шкірами і зловленими звір'ями верталися додому. Деякі з них шукали собі у степах безпечного місця, ставили хати та розводили господарство: годували худобу, закладали пасіки, потрохи орали землю і сіяли збіжжя. Татари неохоче дивилися на таких поселенців і старалися їх знищити. Але наші люди хоробро боронилися від ворогів, а іноді й самі ходили на татарські села, билися з татарами, забирали їм худобу і коней та нищили їх оселі. Тих сміливих людей, що йшли проживати в степи і воювати з татарами, називали козаками. Козак — це слово татарське, воно означає — юнак, молодець. Тому, що козаки мешкали на Запоріжжі або Низу, називали їх запорожцями, або низовими козаками.

Спочатку козаками були самі міщани і селяни. Але потім почала прилучатися до них шляхта, а далі йшли на Запоріжжя і могутні пани, що шукали небезпек і хотіли набути хоробрости і витривалости. Серед тих козаків був на Запоріжжі також князь Дмитро Вишневецький. Він був чоловік багатий, мав на Волині кілька сіл, але кинув своє майно і пішов козакувати. На острові Малій Хортиці, на недоступному місці він заснував оборонний замок, що був обведений валами з землі і укріплений дерев'яним частоколом. Цій твердині козаки дали назву Січ — від слова сікти, рубати, бо укріплення були з дерев'яних засіків. Звідси князь Вишневецький вів боротьбу з татарами, але згодом татари великою силою напали на нього і Січ зруйнували. Князь зі своїм військом перенісся на інше місце і ще багато літ воював з невірними; зрештою попав у турецький полон, і турки покарали його на смерть.

Козацькі звичаї. Пізніше кількість козаків збільшилася, вони ставили собі оселі в степу, розвели господарство, а для оборони заснували собі нову Січ на Микитиному Розі. У козаків виробилися окремі військові звичаї.

Запорізьке військо було піше і кінне. Кожний козак старався мати коня до походу, але до бою запорожці йшли пішки. Козацька зброя — це була шабля і рушниця. Бідніші мали тільки луки, списи й сокири. Під час воєнного походу козак ніс також лопату, сокиру, шнури, косу й інше потрібне знаряддя. Спочатку запорожці не мали окремого убрання й одягалися так, як міщани або селяни. З часом козацька старшина почала носити краще убрання: підспід жупан, підперезаний поясом, наверх контуш з довгими рукавами, що були розрізані на кінці, широкі шаравари, шапку з високим верхом, чоботи з халявами. Але бідніші козаки вбиралися просто, як то співали у пісні: „на козакові шапка — бирка, зверху дірка, травою підшита, вітром підбита, — куди віє, туди й провіває, козака молодого прохолоджає!"

На чолі всього запорізького війська був г е т ь м а н. Він був найвищий начальник козаків, давав накази війську, командував у воєнних походах, правив на Січі і на цілому Запоріжжі. Його відзнакою була булава — срібна палиця з кулею на кінці. Як геть-

ман виходив перед військом, над ним несли бунчук, палицю з довгим волосінням з кінських хвостів. Козак, що ніс бунчук, звався бунчужний. При гетьмані був писар, що писав усі військові письма й гетьманські універсали, тобто оповіщення; його відзнакою була печать, каламар і перо. Обозний мав нагляд над казацьким табором і артилерією. Судді судили козацькі провини. Осаули розвозили військові прикази.

Військо ділилося на полки по тисячі людей. Над кожним полком був полковник; його відзнака була мала булава або пірнач. Сотники командували сотнями, отамани десятками або курінями. Старший, що правив на Січі у відсутності гетьмана, звався кошовий. Хорунжі несли козацькі прапори. Кожен полк мав окремий прапор зі своїм знаком: на одному був козак з рушницею і шаблею, на другому хрест, сонце і місяць, на іншому меч або стріла. Козаки мали також свою музику, довбишів, що били в барабани, трубачів з трубами і сурмачів з сурмами. Козаки кликали себе товаришами. В листах писали „панове товариство“ або „панове молодці“

Для важливих справ козаки скликали раду. На майдан на Січі виходили довбуші і били в барабани. На цей знак козаки виходили зі своїх куренів і ставали у велике коло, лишаючи посередині вільне місце. Тоді приходила старшина — гетьман, писар, обозний, судді, осаули, полковники і ставали посеред війська. Гетьман казав, для якої справи скликав раду, і питався, яка думка товариства. Тоді промовляла наперед старшина, потім козаки, і під кінець всі окликами давали знати, як треба порішити діло.

На раді відбувався також вибір нового гетьмана. Старий гетьман, що через неміч або старечий вік не хотів гетьманувати, скликав раду і зрікався свого чину: на килим, застелений посеред військового кола, складав свої відзнаки, булаву й бунчук. Тоді старшина і старі заслужені козаки, що мали повагу між товариством, подавали імена кандидатів на гетьманське місце. Козаки криком давали знати, кого хочуть мати за гетьмана. Вибраний на гетьмана спочатку відмовлявся, говорив, що він не достойний того звання, просив вибрати кого іншого. Але козаки вітали його окликами, кидали вгору шапки й силували стати гетьманом. Тоді старшина давала йому гетьманські відзнаки, і він починав старшувати над усім військом.

Боротьба з татарами і турками. Козаки вели безнастанно боротьбу з татарами. Запорізькі сторожі стояли на татарських шляхах і переправах та пильнували, щоб татари не нападали на безборонні села. Козацьке військо йшло глибоко в степи, наскакувало на татарські ватаги й вело з ними боротьбу. Зі здобиччю й славою верталися запорожці на Січ.

Славні були козацькі походи на Чорне море, на турецькі і татарські міста. Для такого походу козаки будували собі окремі дерев'яні човни, чайки, по 20 метрів завдовжки і 4 метри завширшки. Посередині стояв високий стовп, щогла, на яку вішали вітрило

з полотна; вітер віяв у вітрила і так посував чайку. Човни обливали зверху смолою, щоб вода не проходила крізь щілини між дошками. По боках давали ще в'язанки очерету, щоб човен не потопав на морі під час бурі, коли його заливала вода. До кожної чайки брали чотири або шість малих гарматок і до них кулі та порох. З поживи брали сухарі, пшоно, сушену рибу. До чайки сідало від 50 до 70 козаків, що вміли добре стріляти і добре гребти веслами.

Під проводом отамана чайки виїздили з Січі і пливли вниз Дніпром. При гирлі Дніпра турки пробували їх здержати, але козаки серед темної ночі нишком перекрадалися попри турецькі галери і випливали на чисте море, де вони мали вже вільну дорогу, їхали куди хотіли: на Крим, чи на Малу Азію, чи під сам Царгород до султана в гості. Чайки пливли дуже скоро й несподівано припливали під турецьке місто. Тоді запорожці висаджувались скоро на берег, на чайках лишали тільки невелику сторожу і йшли на турків. Як місто не було підготовлене до оборони, напад ішов легко, козаки підпалювали найбільші будівлі й серед метушні забирали здобич. На укріплені замки йшли наступом і по драбинах вдиралися на мури. Здобич переносили на чайки. Найперше брали зброю і турецькі гармати.

Перші війни з поляками. Поляки нерадо гляділи на зріст запорізького війська. Козацькі походи на турків і татар нераз втягали Польщу у війну. Нераді були й польські пани з того, що до козацького війська йшли їх піддані, і по дворах не ставало рук до праці. Тому польський король задумав взяти запорожців під свою руку. Він оголосив, що кожен козак може найнятися до королівського війська і дістане за це плату, одяг і ввесь прожиток. На королівський заклик прийшло тільки 500 козаків. Їх записали до одного списку або реєстру і почали звати реєстровими. Вони мали бути вірні королеві і без його дозволу не ходити на турків і татар. Потім число реєстрових збільшено до 6.000 і поділено їх на шість полків. Ці козаки проживали в городах і тому називали їх ще городовими. Реєстрові козаки дістали як столицю Терехтемирів над Дніпром, тут переховувалися козацькі документи й корогва, тут був їх шпиталь, склад зброї й місце нарад. Реєстрові козаки добули собі різні права або вольності: не платили податків, мали свій суд, і самі вибирали собі старшину.

До реєстрового війська належала тільки невелика частина козаків; більша частина не хотіла вступати до королівської служби і проживала вільно на Запоріжжі. Потім запорізькі козаки стали переселюватися до міст і сіл і домагалися тут для себе таких вольностей, які мали реєстрові. Вони почали боротьбу зі шляхтою, особливо ж виступали проти великих панів, магнатів, що мали у Придніпрянщині великі землі. Так 1592 р. отаман Криштоф Косинський почав війну з князем Константином Острозьким, не вважаючи на те, що князь щиро працював для української культури. Опісля з польськими панами воював гетьман Григорій Лобода і козацький ватажок Северин Наливайко. Та польські війська побили

їх коло Лубен на Полтавщині. Лобода загинув, а Наливайка поляки вивезли до Варшави і там покарали смертю 1597 р.

По-новому зорганізував козаків славний гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (1616—1622). Він був шляхтич, з тої шляхти, що лишилась вірна українському народові. Народився він у Галичині, вчився в Острозькій академії, опісля перейшов на Запоріжжя, і тут обрали його гетьманом. Він був відважний вояк і добрий вождь. Не шкодував він життя, сам шукав небезпеки, перший ішов у бій, відступав останній, в поході був обережний і насторожений. Від козаків він вимагав послуху й дисципліни, за всякі провини карав гостро. Він знав, що тільки в трудах і небезпеках можна виробити добре військо. Щороку Сагайдачний водив козаків на Чорне море проти турків і татар. Козацьким флотом добув місто Кафу на Криму, де був головний торг християнськими бранцями, і визволив кілька тисяч невільників. Напали козаки також на міста Синопу й Трапезунд в Малій Азії й вивезли звідти велику здобич. Сагайдачний водив свої чайки навіть під сам Царгород і спалив передмістя султанської столиці; султан так налякався, що хотів утікати з Царгороду. В 1621 р. Сагайдачний дав підмогу полякам і переміг турецькі війська під Хотином у Бесарабії. В цій боротьбі він дістав рану від турецької кулі і незабаром помер. Все своє майно записав він на українські школи.

Під Сагайдачним козаки підучилися добре военного ремесла і здобули собі велику славу в усьому світі. Тоді знову почали війну з поляками. В 1625 р. польське військо ударило на городових козаків; але на допомогу прийшли запорожці під проводом гетьмана Марка Жмайла і звели завзятий бій з поляками над Куруковим Озером, коло Кременчука; поляки мусіли погодитися на мир.

В 1630 р. на Наддніпрянщині розгорілося селянсько-козацьке повстання проти польської шляхти і магнатів. Польський полководець Конецпольський погрожував „цей пожар кров'ю хлопства загасити" і безоглядно нищив козацькі оселі. Але повстанці під проводом Тараса Федоровича під Переяславом погромили головне польське військо так, що поляки мусіли погодитися на збільшення козацьких вольностей. Це була славна „Тарасова ніч", яку оспівав Тарас Шевченко.

В 1635 р. козацький полководець Іван Сулима добув польську твердиню Кодак, коло Дніпрових порогів; але поляки взяли його в полон і покарали смертю.

В 1637—1638 р. козаки разом з селянами підняли нове повстання; старшинами були Павлюк, Острянин і Гуня. До повстання пристало понад сорок тисяч народу. В боях під Кумейками, Голтвою, Лубнами і над річкою Старцем повстанці виявили незвичайне завзяття і хоробрість. Але поляки були краще організовані і розбили козаків. Багато міст і сіл знищено у війні. Польський король наказав скасувати уряд гетьмана і козацькі уряди роздав шляхті.

Гірко заплатив народ за повстання. Польське військо залишилося на Україні, карало повстанців, нищило козацькі землі, зну-

щалося з народу. Пани почали збільшувати панщину, жиди взяли в свої руки торгівлю, позаводили корчми і всіма способами використовували бідний народ. Десять років жили козаки в такім тяжкім ярмі.

IX. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І НОВА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА.

Повстання Богдана Хмельницького. Український народ дедалі більше ставав невдоволений з польської влади. Селянам остогидла панщина, міщани терпіли різні утиски по містах, заможніші люди болюче відчували те, що поляки не шанували православної віри. Всі чекали визволення і були готові до боротьби за свою справу. Але найгірша була доля козаків, і вони перші почали повстання проти Польщі.

В Чигирині, містечку недалеко від Дніпра, був козацьким сотником Богдан Хмельницький, чоловік освічений, розумний, загартований у боях з татарами, шанований всіма козаками. Польські урядовці покривдили його, він шукав справедливости в судах, але як побачив, що правди нема, пішов з козаками на Запоріжжя і тут став організовувати повстання. Козаки обрали його гетьманом, він узяв собі до помочі татарського старшину Тугайбея і рушив проти поляків 1648 р.

На Жовтих Водах зустрівся Хмельницький з польським військом, що було під проводом Степана Потоцького, і в бою добув польський табір. Степан Потоцький був ранений і вмер у козацькій неволі. Проти Хмельницького вислали поляки також реєстрових козаків з їх полковниками-шляхтичами. Але реєстрові побили шляхту і прилучилися до повстанців. Тоді проти Хмельницького виступило головне польське військо під проводом польських гетьманів Миколи Потоцького і Калиновського. Під Корсунем відбулася нова битва. Козаки окружили поляків з усіх сторін і так сильно ударили на них, що поляки не могли видержати і піддалися. Обидва гетьмани попали в неволю, а разом з ними і багато шляхетського війська. Козакам дісталася велика здобич, гармати, вся зброя.

Після перших козацьких перемог вся Наддніпрянщина спалахнула вогнем повстання. Народ всюди збирався у ватаги і полки та під проводом козаків вів боротьбу з поляками, добував панські двори, виганяв шляхту, жидів, ксьондзів. Уславився тоді особливо полковник Максим Кривоніс, що зібрав велике селянське військо і воював завзято з князем Яремою Вишневецьким. Це був правнук основника Січі, князя Дмитра, та ні в чому до свойого предка не подібний, — він був завзятим ворогом козаків і суворо карав повстанців, — але Кривоніс присилував його втікати.

На місце гетьманів, що попали в неволю, поляки вибрали собі трьох нових полководців, — Заславського, Остророга й Конецпольського — до боротьби з козаками. Всі вони не дуже були здатні до війни: один розумівся на воєнноду ділі, але був дуже

старий, другий був учений, але ніколи не воював, третій був ще надто молодий. Хмельницький назвав їх коротко: перина, латина, дитина. Поляки вибралися на війну, як на весілля, їхали зі служ-бою, везли вози повні всякого добра, погрожували, що козаків розженуть самими нагайками. Та Хмельницький заступив їм дорогу під Пилявцями на Волині і вдарив на польський табір. Тоді на поляків напав такий страх, що й старшина й військо почали втікати, мов божевільні. Ніхто не хотів слухати наказів, кожний дбав тільки про те, щоб бути якнайдалі від грізних запорожців. Ті три польські полководці побігли перші. На місці лишився великий табір, повний усякого багатства і розкоші. Гармати, шатра, вози, дорогі килими, убрання, шаблі оправлені золотом, стрільби, сідла, всякі харчі, меди, вина — все забрали козаки.

Спід Пилявець Хмельницький пішов до Галичини. З радістю вітали запорожців мешканці галицької землі. Всі кинулися до повстання: селяни, міщани, духовенство, навіть і та шляхта, що лишилася вірна українському народові. З усіх міст і сіл виганяли поляків, всюди заводили свою управу. Богдан Хмельницький тримався під Львовом, але не хотів нищити давньої столиці українських князів і прийняв окуп від львівських міщан. Потім пішов у Холмщину і став під Замостям, але думав іти ще далі аж на Варшаву. Та польський король Ян Казимир прислав тоді послів до гетьмана і упросив його, щоб він не руйнував до останку польської держави. Богдан Хмельницький згодився на мир і зі своїм військом вернувся назад на Україну. Народ вітав гетьмана з великою радістю і почестями. В Києві назустріч Хмельницькому вийшло все місто, дзвони дзвонили по всіх церквах, гетьмана вітали братства і школи, називали його другим Мойсеєм, що народ свій вивів із ворожої неволі.

Українська Держава. Весь український народ думав, що навіки вже скинув з себе чуже ярмо та що буде господарем на своїй землі. Всі бажали своєї самостійної держави. Але знову почалася боротьба з поляками. В 1649 р. польські війська знову рушили на Україну. Але Богдан Хмельницький випередив поляків і пішов на Галичину. Ярема Вишневецький, що став тоді польським вождем, замкнувся в Збаражі і козаки почали його там облягати. На поміч Вишневецькому прийшов сам король. Але Хмельницький так зручно розставив свої війська, що король в бою під Зборовом мало не попав у полон і знову мусів просити в гетьмана милосердя. Тоді під Зборовом складено мир між Польщею і Україною. Король признав Хмельницького гетьманом України і віддав під його владу Київщину, Брацлавщину і Чернігівщину, тобто більшу частину українських земель. Гряницею від Польщі була ріка Случ, притока Прип'яті. „Знай, ляше, що по Случ наше!" — говорили запорожці.

Зборівський мир мав велике значення для України. Не встигли ще українці добути повної незалежности, як поляки були вже такі слабі, що не могли утримати своєї влади над Дніпром, і козаки почали організовувати нову Українську Державу. Богдан Хмель-

ницький, як гетьман України, мав таку владу, як самостійний володар. Столицею він вибрав собі Чигирин і звідти правив усією державою. Тут при гетьмані служила військова генеральна старшина: писар, обозний, осаули, судді. Цілий край поділено по козацькому звичаю на полки і сотні, над якими стояли полковники і сотники. Українські уряди завели всюди лад і порядок. Заборонено нищити без потреби панські двори і будинки, рубати ліси, нищити худобу. Всякі засоби поживи зі шляхетських маєтків треба було відвозити до козацького табору. Гармати, що були по замках і дворах, рушниці, шаблі і всяку зброю забирали до війська. Гетьман дозволив кожному записуватися до війська. Але хто вступив до війська, мав слухати військових приписів і робити те, що йому наказано. Непослушних і своєвільних карали тяжкими карами. За менші провини для сорому приковували до гармати, за великі злочини військові судді засуджували на смерть. Скоро по всій Україні настав мир. Селяни господарювали спокійно на своїх полях, міщани займалися ремісництвом і торгівлею, козаки та новобранці опановували військову справу. Всі славили Богдана і звали його батьком народу. З усіх сторін лунала пісня: „Ой, немає лучше, та немає краще, як у нас на Україні!"...

Гетьман бачив, скільки добра для народу дає своя держава і хотів новий лад утвердити і укріпити. Він задумав зробити своїм наслідником на гетьманстві свого старшого сина Тимоша. Тиміш був тоді дорослим юнаком і разом з батьком ходив у воєнні походи. Богдан дуже дбав про те, щоби син пізнав добре військові справи й усю управу української держави. На жінку Тимошеві він висватав доньку молдавського князя. Але в Молдавії почалася тоді війна; Тиміш пішов туди з військом, та під час облоги одного міста поліг від ворожої кулі. Важко сумував гетьман по смерті улюбленого сина, на якого покладав великі надії. Тіло Тимоша перевезно до Суботова і там поховано з військовими почестями.

В 1651 р. поляки знову розпочали війну. В боротьбі з ними поліг хоробрий брацлавський полковник Данило Нечай. Богдан Хмельницький зібрав тоді свої війська і пішов на Волинь. Під Берестечком почалася битва. Козаки були б перемогли, але татарський хан, що прийшов на поміч, в останній хвилині зрадив українців: він схопив гетьмана і вивіз його з собою далеко в степи. Українські війська лишилися без вождя. Настав переполох і замішання, при відступі багато козаків погинуло в болотах і багнах. Поляки присилували Хмельницького до нового миру в Білій Церкві; козакам лишилася тоді одна тільки Київщина, а інші землі забрали поляки. В 1652 р. козаки пімстили берестецьку невдачу у битві під Батогом. Богдан Хмельницький з трьох сторін ударив на польський табір і страшенно погромив поляків. На полі бою полягло більш як 20.000 поляків, загинув також і сам польський гетьман Калиновський, що перший почав цю війну. Козацькі війська зайняли знову давні землі.

Ця безнастанна боротьба з поляками дуже змучила українське населення. У війнах знищено багато міст і сіл, — залишилися по них самі руїни. До дальшої війни народ не мав уже сили. Богдан Хмельницький роздумував, що далі робити. Україна не мала доброго союзника. Татарський хан дбав тільки про добичу і за гроші готовий був зрадити українців і стати по стороні Польщі. Тому гетьман шукав помочі для себе де-інде і почав переговори з Московщиною.

Союз з Москвою. Московщина була тоді великою і сильною державою. Влада царя була необмежена. Хоч побіч царя були інші князі та заможне боярство, але вони не мали ніякого значення, і всі справи вирішував сам цар своєю волею. Царі вели московську державу міцною рукою, мали багатий скарб і велике військо. Вони завоювали великі землі на сході по Уральські гори і Каспійське море, але бажали ще більше країв. Здавна московські царі думали про те, щоб під своєю владою з'єднати всі краї, що колись належали до держави Володимира Великого, а найбільше бажалося їм мати багату й культурну Україну. Отже козаки думали, що цар буде добрим союзником для України, бо Москва не раз воювала з поляками.

В 1654 р. до Переяслава приїхали московські бояри, щоб умовитися з гетьманом про союз. Вони обіцяли, що цар залишить Україні її територіяльну цілість, не буде втручатися до української управи, не братиме ніяких податків, буде шанувати українські звичаї. Як буде війна з Польщею або з татарами, московські війська прийдуть козакам на поміч. За те вони жадали одного: щоб українці присягли вірність цареві. Богдан Хмельницький скликав козаків на раду і питався їх, під яким володарем хотіли б жити. Турецький цар є мусульманської віри і дуже утискає християн. Кримський хан також невірний і не раз зрадив українців. Поляки все переслідували православну віру і утискали український народ. Лишився тільки один московський цар, з яким можна зробити союз. Важко призадумалися запорожці, та не було іншої ради — треба було попробувати союзу з Москвою. Але гетьман боявся зради від москалів і зажадав, щоб цар присягнув на хрест, що додержить своїх обітниць. „Ні", — відказали бояри, — „цар ніколи не присягає своїм підданим". — „Чого ж це так", — питали козаки, — „адже інші володарі складають присягу своєму народові" — „Наш цар є самодержець і своєму народові не присягає!" — Побачив тоді гетьман і старшина, що Москва приготовляє щось лихе для України, але не було вже повороту. Прийшли вісті, що на Україну ідуть з одної сторони поляки, з другої татари. Тоді Богдан Хмельницький згодився присягнути на союз з Москвою. Опісля українські посли поїхали до Москви і там склали умову між Україною і Московщиною. Цар обіцяв святочно, що ні в чім не змінить українських прав і звичаїв.

Московщина почала зараз війну з Польщею. Богдан Хмельницький 1655 р. ходив ще раз у похід аж під Львів, а разом з ним

ішли московські полковники. Але гетьман скоро переконався, що москалі прийшли на Україну не для того, щоб помагати козакам, але щоб самим запанувати над українською землею. Всі міста, які вони облягали, навіть Львів, хотіли взяти на царське ім'я і лишити тут свої залоги. В Києві посередині міста за царським наказом збудовано московську фортецю. Московський воєвода поводився у старій українській столиці, як у здобутому місті, зневажав міщан і козаків, не пошанував навіть особи самого митрополита. Все те дуже обурювало українців. Але потім прийшло ще гірше. Москалі почали вести переговори з поляками і готові були дати їм половину українських земель. Козацьких послів московські бояри не допустили до переговорів.

Богдан Хмельницький бачив, що союз з Московщиною нічого Україні не поможе і почав шукати помочі знову де-інде. Він вислав послів до Швеції, Туреччини, Угорщини, Молдавії. Він думав досягти згоди з усіма цими державами і так забезпечити Україну і від Московщини і від Польщі.

Але тут прийшла на гетьмана смертна слабість. Він зібрав у Чигирині всю старшину, щоб вибрала нового гетьмана. Козаки бажали, щоб влада залишилася в роді Богдана Хмельницького і вибрали гетьманом його малолітнього сина Юрія. Богдан Хмельницький помер дня 8 серпня 1657 р.; тіло великого гетьмана похоронили в його ріднім Суботові у підземеллях тамошньої церкви. Хмельницький — людина незвичайного таланту, розумний та обережний, мав велику силу волі й умів правити великою державою, немов був володарем зроду. Залишив по собі славу найбільшого з гетьманів.

Іван Виговський. Син Богдана Юрій Хмельницький, гетьманував недовго. Зараз після смерти батька він зрікся булави. Тоді старшина й козаки вибрали гетьманом Івана Виговського. Він був шляхтич і колись служив у польському уряді. В битві на Жовтих водах він попав до татарської неволі, але Хмельницький викупив його і доручив йому чин генерального писаря. Виговський був чоловік досвідчений та освічений і добре вів свої справи. Богдан у всіх справах радився з ним, і писар був йому найвірнішим товаришем. Як козаки віддали йому булаву, Виговський сказав: „Ця булава буде добрим нагородою, лихим карою. В запорізькому війську має бути лад і послух". Тих слів він тримався повсякчас. Виступав гостро проти своєвільних та неслухняних і всіх, що хотіли чинити безлад у державі, а спирався на заможніші, поміркованні класи. Він не довіряв простому козацтву, яке привикло до своєвілля на Запорожжі, а старався зорганізувати козацьку старшину і віддати їй провід в державі. Через те він не мав популярности в народі і козацька чернь почала проти нього бунтуватися.

Виговський, так само як Хмельницький, бачив, що Москва задумує поневолити Україну, хоче запанувати над нею. Щоб рятувати Українську Державу, він склав союз із Швецією і Кримом. Тоді московські бояри почали виступати проти Виговського. Вони боялися його розуму і досвіду і всіма силами намагалися відібрати

йому гетьманство. Вони розпускали між народом вісті, що Виговський не українець, а поляк, що він цурається православної віри, що водиться з панами й хоче завести панщину. Упевняли народ, що гетьман і старшина живуть у розкоші, збирають великі гроші, користуються з усього, а що прості козаки працюють і бідують. Казали, що народові стало б краще, якби скасувати козацькі порядки й Україну прилучити просто до Московщини. Обіцювали великі достатки й чини всім тим, що виступлять проти старшини й гетьмана та поможуть Москві запанувати на Україні. Розумніші люди бачили московську хитрість і злобу і не слухали тих московських прислужників. Але серед темного народу знайшлося багато таких, що пішли на московські обіцянки і стали бунтуватися проти гетьмана. Полтавський полковник Мартин Пушкар і запорізький кошовий Барабаш підняли бунт проти гетьмана. Але Іван Виговський вірними полками розбив тих своєвільних козаків. Тоді він задумав виповісти війну Московщині й повернути Україні самостійність.

Для війни Виговський шукав всюди союзників, але тільки Польща згодилася допомогти йому. Виговський знав добре поляків і не дуже вірив в їх обітниці, та як не було іншого способу, пристав на союз з Польщею. В Гадячі 1658 р. складено умову між Польщею й Україною. Поляки згодилися, що Україна буде окремою державою, так, як була Литва при Польщі, що матиме свого гетьмана, міністрів, військо і скарб, але признаватиме владу короля. Обіцяли, що не буде українцям тих кривд, які вони терпіли давніше, і що польське військо піде проти Москви.

Виговський пішов походом на московських воєводів. Під Конотопом (на Чернігівщині) 1659 р. відбувся рішучий бій. Українські війська розгромили ворога. Московські воєводи з цілим військом попали в полон, великий табір і гармати стали здобиччю українців. На Москву напав такий страх, що цар готувався утікати за Волгу. Але ця світла побіда не принесла користи Україні. Народ був невдоволений з союзу з Польщею, боявся, що поляки стануть знову верховодити на Україні. Почалися нові бунти. Виговський не міг того стерпіти і зложив булаву, прогетьманувавши тільки два роки (1657—1659). Між селянством на Київщині почалося тоді повстання проти поляків. Поляки думали, що це Виговський підбурює народ і приказали його арештувати. Польський военний суд не міг доказати йому ніякої провини, але все таки засудили його на смерть, 1664 р. Так загинув старий товариш і дорадник Богдана, гетьман-патріот, що хотів добра і самостійности для України.

Після Виговського гетьманом обрали знов Юрія Хмельницького (1659—1663). Козаки думали, що син Богдана гетьмануватиме так розумно, як батько, і настануть добрі часи на Україні. „Нехай буде тая слава, що Хмельницький знов гетьманом“, казав народ. Але Хмельниченко не мав здібностей Богдана, у всьому підпадав під вплив москалів і гетьманство його закінчилося без слави.

X. ГЕТЬМАНЩИНА.

Петро Дорошенко. Козацьку державу називали Гетьманщиною тому, що на чолі управи стояли гетьмани. Як Юрій Хмельницький уступив з гетьманства, Українська Держава поділилася на дві части по двох боках Дніпра: правобережну і лівобережну. На правобережній Україні вибирали своїх гетьманів, на лівобережній своїх. Безнастанно велася війна між самими українцями, через те цілий край був знищений і зруйнований. Цей сумний час народ назвав „Руїною".

На правобережній Україні гетьманом був спершу Павло Тетеря (1663—1665). Він був прихильником Польщі і знову віддав Україну полякам і разом з польським королем ходив війною на лівобережну Україну, але похід йому не вдався і він мусів зректися булави. Тоді козаки вибрали гетьманом Петра Дорошенка (1665—1676). Він був з прадіда козак. Його дід був в давні часи гетьманом на Запоріжжі, батько бував полковником, а сам Дорошенко визначився у різних війнах. Народ любив його за те, що він був незвичайно чесний, не шукав користи для себе, а готовий був усе життя своє, майно і кров віддати за Україну. Дорошенко бачив, що й Польща і Московщина вороже ставляться до України і шукав підмоги в Туреччині. Туреччина була тоді великою державою. До неї належали різні християнські народи, угри, волохи, серби, греки. Турки мали багато війська, і їх поміч могла дати Україні велику користь. Тому Дорошенко піддався під турецьку владу. На його заклик султан вислав велике військо проти Польщі і разом з Дорошенком зайняв Поділля і обліг Львів 1672 р. Поляки були приневолені забрати військо з українських земель. Правобережна Україна стала окремою державою у спілці з Туреччиною.

Та не довго вдержалася приязнь з мусульманами. Турки були диким народом, вороже відносилися до всіх християн, не вміли пошанувати християнських звичаїв. По городах і селах вони ставили свої святині, навіть в Кам'янці Подільському одну церкву замінили на мечет. Українців дуже ображали ці зневаги, і простий народ став нарікати на гетьмана за його союз із турками. Дорошенко не вважав ні на які перешкоди і прагнув до того, щоб під своєю булавою з'єднати всю Україну. Але не дала йому здійснити це Москва. Щоб не бути причиною домашньої війни, Дорошенко зрікся гетьманства. Цар визначив йому на прожиток Ярополче коло Вятки, і там Дорошенко помер 1698 р. Дорошенка називали „останнім козаком", бо він був останній з тих старих запорожців, що виросли у твердій воєнній школі і все життя воювали мечем з ворогами України. Після нього не було вже на Правобережній Україні ніякого славного гетьмана.

Лівобережні гетьмани. На Лівобережній Україні був гетьманом Іван Брюховецький (1663—1668). За молодих літ був він слугою на дворі Богдана Хмельницького, потім пішов на Запо-

ріжжя, козакував там і на Січі став кошовим. Він був чоловік дотепний і красномовний, знав гарно промовляти і добре писати і вподобався козакам. Але найбільшу славу здобув собі тим, що нарікав на панів і на козацьку старшину й казав, що панування належиться простому народові. Як прийшлося вибирати гетьмана, вся чернь козацька зійшлася на „чорну раду" і віддала йому булаву. Всі думали, що він заведе на Україні такий лад, що простий народ житиме в добробуті. Та виявилося інакше. Брюховецький взяв собі до товариства своїх приятелів з Січі, поробив їх полковниками і генеральною старшиною, хоч вони були неграмотні і разом з ними утримував панування. На простих козаків і селян наложив великі податки, утискав їх і гнобив, за малі провини карав в'язницею або смертю. Побачили тоді козаки, що не все можна давати віру тому, хто хвалить себе і називає приятелем народу, бо він може стати також народним гнобителем.

Москалі помогли Брюховецькому стати гетьманом, бо сподівалися, що він буде вірний цареві й поможе їм руйнувати Україну. Справді так і було. Брюховецький зараз згодився давати московським залогам на Україні хліб і всякі харчі. Він відступив цареві велику частину грошей, що до того часу належали військовому скарбові. Він навіть просив царя, щоб на Україну прислав митрополита москвина! Щоб уподобатися ще більше Москві, він поїхав до царської столиці „побачити ясні очі государя", цебто поклонитися цареві. Це було велике пониження гетьманської влади — до того часу жоден гетьман не їздив до Москви. Там він знов робив Москві усякі вигоди і навіть згодився взяти московку за жінку.

Так гетьманував Брюховецький шість років. Але народ уже втратив надію на щось краще і почав ремствувати та підіймати бунти проти гетьмана та Москви. Найбільше зворушило всіх те, що Москва 1667 р. зробила умову з Польщею в Андрусові (на Білій Русі), що відступає полякам Правобережну Україну з Києвом. І так по довгій боротьбі і повстаннях українці мали знов іти під польську владу.

Тоді й гетьман побачив, до якої руїни веде Україну. Почав він радитися зі старшиною і разом постановили підняти повстання. Народ охоче пристав до думок Брюховецького. В 1668 р. по всіх городах почали бити московських воєвод, виганяти салдатів і нищити всякий слід московської влади. Тоді на Правобережжі був ще Дорошенко, він прийшов помагати Брюховецькому проти москалів. Але коли обидва гетьмани зустрілися, кілька козаків, що ворогували з Брюховецьким, кинулися на нього і вбили його на місці.

Після Брюховецького на Лівобережній Україні були гетьмани Дем'ян Многогрішний (1668—1672) та Іван Самойлович (1672—1687). Вони обидва старалися упорядкувати державу по довгій війні і скріпити значення гетьманської влади. Але Москва неохоче гляділа на те, що Україна ставала сильнішою

державою. І Многогрішний і Самойлович попали в неласку царя і їх обох покарано засланням на Сибір.

Іван Мазепа. Після заслання Самойловича став гетьманом Іван Мазепа (1687—1709). Він був шляхетського українського роду, людина освічена й розумна, замолоду багато їздив по чужих краях. Він бажав зробити Україну великою й сильною державою та звільнити її від важкого московського гніту. Це не була легка справа. Московським царем був тоді Петро Великий, талановитий володар, що підніс Росію до незвичайної могутности, але до України відносився вороже і бажав знищити останки її державности. Він ішов до того, щоб виконати давній заповіт московських царів і з'єднати всі землі, що належали колись до держави Володимира Великого, — Україна була найцінніша з цих земель. Мазепа мусів поступати дуже обережно.

Наперед він бажав просвітити український народ і освідомити його. Дуже ревно він опікувався школами. Для київської академії звелів будувати новий будинок, на три поверхи, просторий і величавий. Також в інших містах заснував школи та будував гарні кам'яні церкви і давав їм великі дари, щоб українські міста дорівнювали красою чужоземним. Дуже пишно й гарно була уладжена гетьманська палата в Батурині. Мазепа бажав, щоб уся Україна стала культурна й просвічена і щоб своєю культурою перевищала Москву.

Цар Петро всіма способами нищив Україну. Він воював у різних сторонах і всюди ставив твердині й укріплення. До таких будов він брав з України козацькі полки. Козаки, що до того часу були вільні лицарі, працювали тепер як каторжники цілими днями в поті чола, в голоді, під доглядом московських доглядачів. Найбільше докучили козакам роботи при будові нової царської столиці, Петербурга. Цар Петро ставив цей город у багнистому краю, серед болот і озер. Треба було копати рови і канали, козаки мерзли у студеній воді, хорували тяжко й умирали сотнями. Кількадесят тисяч українців згинуло при тих роботах. Народ казав, що Петербург побудований на козацьких кістках.

Козацькі полки рідко коли перебували на Україні, а більше мучилися далеко, на чужих краях. На Україну ж цар Петро посилав московські полки. Не тільки по містах, але й по всіх селах і хуторах квартирували московські салдати. Страшно нищили вони українських селян. Забирали худобу, коней, хліб, сіно, крали все, що було під рукою, розбивали людей, знущалися над народом гірше бусурманів. Хто хотів би оборонити своє добро і виступив проти Москви, того ув'язнювали як бунтівника, судили й вивозили в Московщину на тяжке безповоротне заслання. Українці горіли гнівом, що чужинці так господарюють в їх краю. Їх гнів ще збільшився, як поширилися вісті, що цар хоче викоренити старшину, завести на Україні своїх воєводів, поставити по містах московські залоги, а всіх тих, що сміють йому спротивитися, переселить далеко за Волгу. Тоді старшина з'їхалася на раду до гетьмана і мо-

лила його, щоб визволив Україну з московської неволі: „Щодня“, — казали козаки, — „молимо Бога за душу Богдана Хмельницького, що визволив нас з польської неволі. Уважай, гетьмане, щоб діти наші не проклинали твоєї пам'яти, як залишиш наш народ у такому ярмі!“ Тоді гетьман Мазепа вирішив розпочати війну з Москвою.

В той час з царем Петром воював шведський король Карло XII, славний з хоробрости і відваги. Він здавна підмовляв Мазепу, щоб гетьман виступив проти Москви, — тепер укладено союз України зі Швецією. Карло XII. гарантував самостійність Української Держави і мав дати підмогу українцям. Але шведський союз не приніс щастя Україні. Шведський король не чекав, поки Мазепа приготується до війни, і несподівано повернув на Україну. Гетьман мав при собі тільки кілька тисяч війська, інші полки були далеко поза Україною, в московських походах. З тим невеликим військом не було надії на перемогу. Але Мазепа промовив до козаків: „Браття, настав наш час. Покористуймося цією нагодою. Віддячимо москалям за їх насильство над нами, за всі нелюдські муки й неправду, що вчинено нам! Прийшов час скинути ненависне ярмо і нашу Україну зробити вільною, самостійною державою!“ Гетьманські війська злучилися зі шведами.

Тоді на поміч Мазепі прийшов запорізький кошовий Кость Гордієнко з своїми козаками. Він сказав до гетьмана: „Ми, військо запорозьке низове, дякуємо вам за те, що ви, як і пристало найвищому українському вождеві, взяли до серця недолю України, взялися визволити її з московської неволі!“ Мазепа відповів: „Дякую вам, запорожці, що вірите мені. Я пристав до шведів не задля користи для себе, а з любови до рідної країни. Не можемо ж забути про честь і славу нашу, та, склавши руки, кинути наш край на волю гнобителя!“ Запорожці бадьоро відгукнулися: „Волю добути або дома не бути!“

Разом зі шведами пішли українські війська проти москалів. Спалахнув бій під Полтавою 10 липня 1709. Не пощастило тут українцям і шведам. Цар Петро зібрав великі війська і переміг полки Мазепи і Карла. Московські війська зайняли всю Лівобережну Україну. Битва під Полтавою лишила по собі сумну пам'ять: тут полягла самостійність України.

Ґетьман Мазепа після цієї невдачі переїхав у Молдавію. Там він заслаб тяжко і вмер 1709 р. Похоронили його в Галаці (тепер у Румунії).

Новим гетьманом вибрано генерального писаря Пилипа Орлика, найвірнішого товариша й дорадника Мазепи. Але йому не судилось вернутися на Україну. Він поїхав до Швеції, шукати помочі для України, їздив по різних краях, зазиваючи до війни з Москвою, та так і вмер на чужині 1742 р. Похоронено його в Яссах у Румунії.

Кінець Гетьманщини. На місце Мазепи цар Петро велів ще перед полтавською битвою вибрати іншого гетьмана. Козаки ви-

брали старого добрячого полковника **Івана Скоропадського** (1709—1722). Він мав важке гетьманування, бо цар не дозволяв йому робити нічого корисного для України, а наказував вести все так, щоб українська держава якнайскорше упала. При гетьмані цар наставив свого міністра, щоб він наглядав за гетьманськими ділами і робив з України московський край. Українські полки цар далі нищив далекими походами й важкими роботами на каналах, на Україну ж посилав московське військо. Навіть козацькими полковниками назначував москвинів. Але Скоропадський не тратив надії на краще майбутнє України і тихцем, поволі порядкував усе на добро українського народу. Після смерти Скоропадського цар Петро не дозволив вибрати ніякого гетьмана. Україною мала правити „Малоросійська Колегія", на половину складена з москалів. Замість гетьмана був тільки наказний гетьман. Це був чернігівський полковник **Павло Полуботок** (1722—1724). Полуботок був щирий патріот і сміливий чоловік, і він думав рішуче звернутися проти московських порядків. За його порадою з усіх сторін України козаки висилали до царя жадання привернути новий лад на Україні і обновити гетьманство. Цар Петро розлютився на цю сміливість козаків. Він наказав Полуботкові і генеральній старшині приїхати до Петербурга. Перед царем наказаний гетьман сміливо висловив свої думки, докоряв цареві за те, що він нищить українські права. Розгніваний Петро крикнув, що Полуботкові за це буде смерть, і велів замкнути його до в'язниці. Але гетьман сказав відважно: „Заступаючися за Україну, я не боюся ні кайданів, ні тюрми. Лучче мені найгіршою смертю вмерти, як дивитися на знищення земляків моїх!" В тюрмі Полуботок заслаб смертельно. Тоді цар прийшов до нього і просив, щоб гетьман простив йому гострі слова. Але Полуботок не простив цареві й сказав: „За невинне страждання моє й земляків моїх будемо судитися у спільного і нелицемірного судді, Бога нашого. Скоро станемо перед ним і він розсудить Петра з Павлом!" І тут же скоро помер Павло Полуботок у тюрмі, а незабаром помер також і цар Петро.

По смерті Петра знов дозволено було вибрати гетьмана. Став ним **Данило Апостол** (1727—1734). Він був один із старих полковників, що товаришували з Мазепою, і добре пам'ятав часи самостійности України. Він упорядкував військовий скарб, поправив козацький суд, наказав списувати українські закони в одну книгу. Багато корисного зробив для України і лишив по собі добру пам'ять.

Після смерти Апостола царі знову довгий час не дозволяли вибирати гетьмана. На Україні порядкували московські чиновники. Але через шіснадцять років вибрано нового гетьмана. Це був останній гетьман давньої України — **Кирило Розумовський** (1750—1764). Він був з козачого роду, але молодим хлопцем дістався на царський двір до Петербурга, вчився там у вищих школах і їздив багато по чужих краях. Розумовський зовні дуже

відрізнявся від давніх гетьманів. Закинув стародавнє українське убрання, носив одежу на французький лад. Але в його грудях било ще українське серце. Гетьман щиро займався справами України, завів нові порядки в судах і в війську, пильнував добробуту краю, прикрашував Україну новими будовами. В Батурині збудував величаву гетьманську палату, останки якої лишилися до наших днів. Думав він і про те, щоб зробити гетьманство спадщинним у своєму роді і тим способом укріпити самостійність Української Держави. Але в Московщині панувала тоді цариця Катерина II, що у всьому наслідувала Петра Великого. Вона рішилася знищити до останку Українську Державу і 1764 р. присилувала гетьмана Розумовського зректися булави. Так 1764 р. скінчилося панування давніх українських гетманів, скінчилася самостійність української держави. Цар Петро I і цариця Катерина II знищили волю України. В Петербурзі є пам'ятник царя Петра I на коні; поставила його Катерина II і дала напис: „Первому Вторая". Тарас Шевченко, дивлячися на цей пам'ятник, написав такі слова: „Це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину!"

На Україні почала знову правити „Малоросійська Колегія" Але 1782 р. скасовано й Колегію і заведено чисто московські порядки. Так було покінчено з українською державою.

Зруйнування Січі. Запоріжжя правилося окремо від Гетьманщини. На Січі найстарший був кошовий отаман, при ньому був суддя, писар, обозний, осаул, хорунжий та інші. Був також отаман Січової школи, бо молоді хлопці вчилися грамоти. Запорожці, як у давні часи, так і тепер, жили з ловів, рибальства, скотарства й трохи з хліборобства. Частина війська проживала на Січі, інші у степах, по зимовиках та хуторах. Землі, де мешкали Січовики, називалися Вільностями Запорожського Війська. Вони ділилися на вісім паланок (повітів) і 38 куренів.

Запорожці вели безнастанно війну з татарами і турками. Найбільшу славу здобув собі кошовий Іван Сірко, товариш гетьмана Петра Дорошенка. Він переміг бусурманів у 55-ти великих боях, а в малих сутичках був мало не щодня. Завдяки його походам кримські татари ослабли дуже і мусіли уступатися з українських степів. На їх місце йшли поселенці з України, і так поволі знову культура стала панувати на диких полях.

Запорожці виступали завжди проти Московщини, бо бачили, що Москва хоче знищити Українську Державу. Кошовий Кость Гордієнко прийшов на підмогу Мазепі з усім січовим товариством: багато запорожців полягло під Полтавою, інші пішли з Мазепою на чужину.

Цар Петро горів великим гнівом на Січовиків за те, що вони стали по стороні Мазепи. Він рішив зруйнувати гніздо „мазепинців" Велике московське військо під проводом зрадника Галагана, що перейшов на царську сторону, пішло на Січ 1709 р. Хоч у Січі війська було небагато, запорожці не хотіли піддатися, і до кінця завзято боронилися, поки підступом москалі увійшли до Січі

і решту козаків вимордували. За царським наказом Січ зруйновано і на Запоріжжі поставлено сторожу, щоб козаки тут не оселювалися. Запорожці перенеслися на Дніпровий Лиман і оселелися біля Олешок; але за гетьманства Данила Апостола вернулися на старе місце і Січ знову стала столицею Запоріжжя.

Але цариця Катерина II, як уже знищила Гетьманщину, задумала положити кінець і Запоріжжю. Останнім кошовим був Петро Кальнишевський. Він був людина великого розуму й досвіду і добре правив Вольностями Запорізького Війська. На порожніх просторах він поселював виходців з різних сторін, велів будувати у степах хутори й села, дбав про те, щоб всюди був лад і добробут. Про нього складено приповідку: „Як кошовим став Кальниш, на Січі була паляниця, корж і книш". Кальнишевський дізнався про наміри цариці і вислав до Петербурга послів, щоб рятувати Запоріжжя. Але цариця від своєї думки не відступила.

Тим часом на Правобережній Україні вибухнуло гайдамацьке повстання. Гайдамаками називали ватаги селян і козаків, що організовувалися на козацький спосіб і нападали на шляхту та жидів. Найславнішими ватажками гайдамаків були Максим Залізняк та Іван Гонта. В 1768 р. вони напали на місто Умань і тут вирізали і виколили багато панів. Це повстання називали К о л і ї в щ и н о ю. Гайдамаки мали надію, що цариця Катерина дасть їм підмогу проти поляків. Але цариця боялася, щоб таке селянське повстання не вибухнуло і в її краях і наказала гостро карати гайдамаків. Гонту зловили поляки і в великих муках покарали смертю, Залізняка заслала цариця на Сибір. А що запорожці помагали гайдамакам, це дало Катерині нагоду зруйнувати Січ. Московський генерал Текелій 1775 р. оточив Січ великим військом і добув її без труду. Салдати руйнували укріплення і всі будинки. Знищили все, навіть з січової церкви забрали дорогі ікони і срібні царські врата. Кошового Кальнишевського цариця заслала у Соловецький монастир на Білому морі. Там замурували його в темниці без дверей і вікон і тільки малою щілиною давали йому їсти. Так мучився останній кошовий довгі роки, поки вмер 1803 р. на 112 році життя. Співав тоді народ: „Катерино, вража бабо, що ти наробила, — степ широкий, край веселий тай занапастила!"

Запорожці, що не були в Січі, розбрелися на різні сторони. Частина їх перенеслася до турецької держави й заклала нову Січ коло гирла Дунаю. Дещо з тих нащадків запорізького війська є там і до нині. Інші заїхали Дунаєм ще далі й оселилися в Угорщині над долішньою Тисою. Опісля частина козаків вернулася на Україну і дістала дозвіл утворити Чорноморське військо. Кубанські козаки — це остання частина давнього запорізького війська. „Пропало славне Запоріжжя, та не пропала слава!" — співається в пісні.

В ті часи українські поселенці зайняли також країну над притоками Донця, що була під владою Росії. Тут постали вільні козацькі оселі, слободи, і весь край названо С л о б о ж а н щ и н о ю.

Козаки принесли лад, подібний до запорізького, і заснували свої полки. Але в 1765 р. цариця Катерина скасувала і тут козацьке військо.

Устрій і життя Гетьманщини. Козацька держава проіснувала недовго, коло півтора століття (1648—1782), але значення її було велике для всієї України. Тільки тут українці мали державну владу й могли створити собі такий лад, який уважали за найкращий. Коли ще жив Богдан Хмельницький, вся влада була в його руках: він видавав усі закони, вів управу краю і суд, видавав накази війську, сам вів війну й заключав мир, сам укладав союзи з іншими державами. Він був необмеженим монархом — немов королем України. Богдан Хмельницький хотів навіть завести на Україні дідичну монархію, щоб державна влада залишалася в його роді, але старший син його Тиміш поліг у бою, молодший Юрій виявився нездібний до булави. Потім гетьманська влада стала слабша, провід у державі взяла козацька старшина, що мала у своїх руках вищі пости. Іноді старшина трималася згоди та одностайности й добре керувала державою, але часто доходило до боротьби між могутніми родами і через те Україна приходила в занепад, а найбільше від цього терпіли нижчі верстви. Тому народ завжди тужив за сильною владою, і це використала Московщина, щоб несвідомих перетягнути під владу царя.

При гетьмані була генеральна старшина — ніби міністри, що вели різні державні справи. Генеральний писар висилав письма до чужих держав та універсали з гетьманськими наказами до українських урядів. Генеральні осаули заступали гетьмана у війську, генеральний обозний керував артилерією і таборами, генеральний суддя мав найвищий суд, ген. підскарбій керував державним скарбом, ген. бунчужний мав у своїй опіці гетьманський бунчук, ген. хорунжий піклувався державним прапором. Герб Гетьманщини був: козак з рушницею на правому рамені і шаблею при лівому боці. Весь край був поділений на полки й сотні — так звалися не тільки відділи війська, але й частини краю — землі і повіти. За Богдана Хмельницького було полків 17.

Найвищим станом за Гетьманщини були козаки. Вони займали місце шляхти. В їх руках була більша частина землі, їм належало урядування, вони мали головний голос на раді. Козаки мали більші права, як інші верстви, бо платили малі податки, але за те їх обов'язком була військова служба. Козаки ділилися на багату старшину, що посідала вищі пости, і простих козаків або чернь. Старшина намагалася бідніших козаків зробити своїми підданими, через те чернь інколи вороже виступала проти старшини. Так, за гетьманства Мазепи на чолі бідніших козаків і селян став Петрик Іваненко і при допомозі татар розпочав війну проти старшини, але гетьманські війська розбили його ватагу. Сам Мазепа старався утримати справедливість і не дозволяв панам гнобити слабших, але потім старшина таки взяла верх над черню і добула собі такі права, як колись шляхта.

В ті часи значно змінилося господарство на Україні. Ловецтво вже тепер не виправдувало себе, бо ліси були вирубані і по степах теж стало менше звірів. Зате зросло дуже тваринництво, найбільше у степах; степові околиці були відомі з расових коней, на Поділлю були славні подільські воли, сиві з довгими рогами, на Лівобережній Україні розводили великі череди овець. Але головним заняттям населення було хліборобство. Плуг запускався чимраз далі в степи, де була чудова рілля, чорнозем; на давніх диких полях сіяли щораз більше пшениці, так що Україна швидко стала шпіхлірем * для цілої Европи. У північних землях України, крім збіжжя (жита), сіяли багато льону і конопель. Поволі на Україні завівся також невиданий доти тютюн. Всюди поширилося садівництво, різні околиці стали славитись горіхами, сливами, яблуками. Зростали також різні промисли. Ткацтво давало добірне полотно і чудові килими, що здобули собі славу далеко поза Україною. Робили також на Україні добре сукно. Славні були гончарські вироби. Розвивався й залізний промисл, бо у північних землях добували залізо (славні тепер копальні заліза у Кривім Розі і Донеччині тоді ще не були відомі). В багатьох місцях добували з степових могил салітру, що була потрібна до виробу пороху. Україна була багатою країною і до неї тяглись купці з різних сторін; українські гетьмани дбали про розвиток торгівлі і в переговорах з різними державами старалися відстояти інтереси України. Поліпшувались на Україні дороги, будувались нові мости; за гетьманства Дем'яна Многогрішного заведено першу пошту на Україні (з Ніжина до Москви).

Дуже зросла на Україні освіта. Школи були вже не тільки по містах, але й по селах; вчили в них дяки, що мали досить високу освіту. Найвищою школою на Україні була Київська Академія. Заснував її київський митрополит Петро Могила і тому звали її Могилянською; пізніше опікувалися нею гетьмани, Мазепа побудував для неї величаві будинки. В Київській Академії вчилося разом по кількасот студентів, сини старшини, міщанства, духовенства; потім вони діставали всякі світські і духовні чини і не лише на Україні, а і в Московщині, бо українці мали далеко вищу освіту, як москалі. До Київської Академії приїздило також багато чужинців, особливо з південних слов'янських країв — серби, болгари й інші. Сини козацької старшини їздили не раз до шкіл у Німеччині, Франції і ін., і тим способом західно-европейська освіта ширилася на Україні. Українці дедалі більше цікавилися наукою, багато читали, збирали великі бібліотеки, і самі писали і друкували книжки. Уславилися своїми творами літописці Величко, Граб'янка й інші. Жив тоді український філософ Григорій Сковорода. Хоч недовго існувала козацька держава, проте вона багато прислужилася до піднесення української культури.

---

* житницею, годувальницею.

III. НОВІ ЧАСИ

XI. ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ.

Західна Україна. В той час, коли над Дніпром була козацька держава, західні українські землі лишалися далі під владою Польщі. Коли Богдан Хмельницький у своїх славних походах дійшов аж до Галичини і Холмщини, здавалося, що й Західна Україна буде належати до Української Держави, тоді багато міщан, селян і української шляхти пристало до козаків. Але пізніше українські війська відступили за Случ, а західні землі залишилися при Польщі. Тоді багато селян покарано смертю, шляхті за участь у повстанні сконфісковано майно. Настали важкі часи. Але наші предки не втратили віри в краще майбутнє і знову взялися до праці й організації. Українська шляхта на сеймах боронила права народу, міщани організували братства й основували школи по містах, духовенство працювало над селянством. В той час на західних землях всюди була прийнята церковна унія; останніми покинули православіє єпископ львівський та перемиський 1700 р. Дуже діяльний був уніятський орден василіян, що заснував багато шкіл і у своїй друкарні в Почаєві надрукував велику силу книжок для народу, між іншим славний Богогласник з нотами. Українська культура на західних землях стояла досить високо, але політичні права добути було дуже важко. Львівські міщани українці 150 літ вели боротьбу з містом, поки добули право вибирати своїх членів до міської ради. Уніятські владики довгий час безуспішно домагалися, щоб допустили їх до королівської ради нарівні з латинськими єпископами. Ця важка безуспішна боротьба коштувала нашому народові багато жертв; слабші одиниці знеохочувалися, ставали байдужі, кидали свою віру і народність та йшли на службу чужим.

В ті часи в Польщі не було ладу. Король не мав ніякого значення, державою правили вельможі, що безнастанно вели боротьбу між собою і гнобили бідний народ. Весь час в Польщі спалахували бунти й розрухи, тривав безлад і загальне невдоволення. Все те призвело до занепаду польської держави. Три сусіди Польщі — Прусія, Росія і Австрія поділили між собою польські землі. В 1772 р. Австрія забрала від Польщі Галичину. В 1793 р. Київщина, Волинь і Поділля перейшли до Росії; пізніше Росія взяла також Підляшшя і Холмщину. Так Польща перестала існувати як самостійна держава.

Великі зміни сталися в Галичині, що перейшла під владу Австрії. Полегшала дуже доля селянства, бо в Австрії кріпацтво стало лекше і селяни зі своїми справами могли йти до державних судів. Уведено релігійну толеранцію і всі могли спокійно займатися культурною працею. Австрія дбала про піднесення господарства, заводила в Галичині нову промисловість, торгівлю, брала під опіку міста, будувала нові дороги („цісарські гостинці"). Піднеслася значно освіта, по містах постали перші добрі народні школи, але з німецькою мовою навчання, у Львові засновано найвищу школу-університет. Все те впливало на культуру нашого народу, і так почалося наше національне відродження.

Національне відродження. Більша частина українських земель була під Росією. Від Збруча на заході аж по Донець на сході — великі простори України були під російською владою. Від кінця XVIII століття, коли остаточно знищено татарську державу в Криму (1783 р.), оживилися також давні „дикі поля": українські селяни великою масою посунули у безлюдні степи, почали орати нерушені доти простори, і так українська колонізація дійшла аж до Чорного Моря.

Але хоч український народ здобув собі широкі землі, не мав він ніякої можливости національного розвитку. Московські царі осягнули свою давню мету — опанували майже цілу Україну. Не прийшло це їм легко, тому дбали вони пильно, щоб Україна не вернулася до давнього значення. Царі скасували останки української державности — військо, уряд, українські закони, — завели московський устрій, московські школи та намагалися завести російську мову замість української. Всьому світові Росія оповіщувала, що ніякої України не було, що українці є такі самі „русскіе", як росіяни.

Але українці не піддавалися. Вони бачили, що боротьба з могутньою Росією не буде легка, але не тратили надії і робили, що могли. Найперше почали більше дбати про свою мову і письменство. Давно вже мало хто писав чистою українською мовою. Учені люди думали, що не годиться писати звичайною мовою, а треба примішувати чужі слова, — з церковної мови, з латинської, з польської. Тепер щойно догадалися, що найгарніша така мова, якою говорить народ. Полтавський письменник Іван Котляревський перший в 1798 р. видав друком поему „Енеїда" доброю українською мовою. За це називали його батьком українського письменства. Трохи згодом появилися й інші писання українською мовою, а найбільшу славу добула собі „Маруся", оповідання Григорія Квітки-Основ'яненка.

Українська молодь уважно прислухалася до народних пісень та оповідань і звідти вчилася рідної мови. Учені почали досліджувати українську історію і відкривали перед народом наше славне минуле. Народну свідомість розбудив і скріпив найбільше Тарас Шевченко (1814—1861). Він був сином селянина-кріпака, пережив молодість у важких відносинах, пізнав усі страждання і надії

українського народу і змалював їх у своєму „Кобзарі“, що був надрукований уперше 1840 р. Шевченко знав добре українську історію і в своїх поемах вияснив нашому народові, „за що боролись ми з ляхами, за що ми різались з ордами, за що скородили списами московські ребра“. Шевченків „Кобзар“ став святою книгою для українців. У дні горя і нещастя кожний черпав звідтіля надію і науку.

Разом із Шевченком працювали для української справи й інші визначні письменники, як Пантелеймон Куліш, що переклав на українську мову багато чужоземних творів, Микола Костомарів, славний історик, та ін. Вони заснували разом перше політичне тайне товариство під назвою Кирило-Методіївського Братства. Братчики сходилися на наради і роздумували, яким способом підняти народну освіту й культуру та дати народові волю і краще життя. Але російська жандармерія відкрила це товариство і братчиків покарано в'язницею і засланням.

Український рух відродився наново після кримської поразки Росії у війні з Францією й Англією (1856 р.). В Росії переведено тоді деякі реформи — 1861 р. скасовано остаточно кріпацтво, в деяких школах дозволено учити українською мовою. В ті часи почала писати прегарні народні оповідання письменниця Марія Маркович під прибраним іменем Марко Вовчок. Але воля тривала недовго. Українські школи, що відкрилися по містах, наказано було закрити. Людей, що займалися народною освітою, арештовувано і висилано в глибоку Росію. Врешті 1876 р. вийшов царський указ, що не дозволяв друкувати ніяких наукових книжок українською мовою; дозволено видавати друком тільки оповідання, та й то російським правописом. Заборонено також українські вистави, концерти, лекції. Таким способом царська влада хотіла зовсім знищити українську культуру і довести до з'єднання українців з росіянами.

Галичина. Дещо пізніше, як у Придніпрянщині, почалося відродження Галичини. В 1837 р. надруковано першу книжку чистою народньою мовою — „Русалка Дністрова“. Склали її три молоді письменники: Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, яких називали „руською трійцею“. З того часу в Галичині розвивалося щораз краще українське письменство. В 1848 р. відбулася в Австрії революція. Цісар скликав перший раз державну владу або парламент і проголосив знесення панщини. З великою радістю привітали селяни свободу: по довгих літах неволі кожний став господарем на своїй землі. Селянство жадібно кинулося до просвіти і згодом почало брати участь у національній праці. Галицька інтелігенція заснувала в 1848 р. першу політичну організацію для оборони прав народу, що звалася „Головна Руська Рада“; тоді ж у Львові відбувся перший з'їзд українських діячів й почав виходити перший український часопис „Зоря галицька“. Галичани пробували зорганізувати своє військо: по містах засновували „національні гвардії“, на Підгір'ї була селянська самообо-

рона. Рік 1848 був дуже пам'ятний в історії Галичини; цей час називали „весною народів", тому що тоді в різних народів почалося національне відродження. Але незабаром цісар закрив парламент і по давньому правив державою самовладно.

Щойно після невдалих війн Австрія в 1860—1867 р. прийняла конституційний лад, і народ допущено до влади. Разом з іншими народами українці також дістали громадянські права. Всім громадянам вільно було гуртуватися в товариства, улаштовувати збори і віча, видавати книжки і часописи. Українці використали це право і стали засновувати перші культурні товариства. В 1868 р. засновано „Просвіту", що має на меті ширити освіту серед народу; протягом 70 років існування вона заснувала 2000 читалень, видала багато книжок і занесла світло науки до найдальших околиць краю. Потім заснувалося „Наукове Товариство ім. Шевченка" (1873), що друкувало наукові книжки, найбільше про українську історію й письменство, далі „Українське Педагогічне Товариство", або „Рідна Школа", та багато інших товариств, що займаються освітою, хліборобством, промислом, торгівлею, кооперацією тощо.

Від заведення конституції розвинулося також політичне життя. Українці мали змогу висилати своїх послів до парламенту у Відні, що ухвалював закони для цілої австрійської держави, та до галицького сейму у Львові, котрий вирішував справи Галичини. Не багато могли вдіяти наші посли, бо було їх там мале число й вони постійно мусіли вести боротьбу з поляками, яким Австрія передала владу в Галичині. Багато зусиль і заходів треба було ужити, щоб добути ті права, які забезпечувала конституція. За українську мову в установах, за урядовців-українців, за кожну українську школу треба було вести цілими роками уперту боротьбу в сеймі чи парламенті. Але посли мали можливість скликати народ на віча, говорити йому про громадянські права, вказувати дорогу до організації, — і від того народ ставав щораз більше свідомий та зрілий до громадського життя.

Наддніпрянщина. В наддніпрянській Україні останні десятиліття XIX ст. проходили в жвавій культурній роботі. Українське громадянство не дало себе залякати указом, яким царська Росія заперечувала існування українського народу. Вся інтеліґенція взялася до праці і організації, щоб врятувати народ від національного знищення. Письменники творили нову літературу, що відбивала народне життя. Вийшли в світ повісті і оповідання Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького, Михайла Коцюбинського і інших, що стали дорогоцінним надбанням української культури. Як поети на першому місці стали Леся Українка і Агатангел Кримський. До високого зросту дійшов український театр. Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Тобілевич створили нове драматичне письменство, пристосоване до потреб широких народних мас. В ті часи, коли не було української школи, ані української газети, національну свідомість поширював театр. Микола Лисенко дав

основи новій українській музиці. Борис Грінченко укладав популярні книжечки для селянства. Дослідженням української історії займалися Володимир Антонович, Дмитро Яворницький, Дмитро Багалій; вони відкривали для інтелігенції минуле України, учили пізнавати і шанувати працю давніх поколінь. Олександер Кониський досліджував життя Шевченка і розвиток українського письменства. Михайло Драгоманів, учений знавець історії і літератури, переселився до Швайцарії і поширював знання про Україну в західній Европі.

Дуже близькі були зв'язки Наддніпрянщини з Галичиною. Наддніпрянські письменники, яким у Росії не дозволялось друкувати їх творів, посилали свої твори до галицьких видавництв. Іван Франко, найбільший письменник Галичини, жив у дружніх зв'язках з усіми визначними діячами Наддніпрянщини і спільно з ними вів різну літературну і наукову працю. Незвичайні заслуги у з'єднанні всіх українських сил мав історик Михайло Грушевський, який з Києва переселився до Львова. Він став головою „Наукового Товариства ім. Шевченка" і в ньому високо підняв українську науку, разом з Франком заснував журнал „Літературно-Науковий Вістник", що став осередком творчости всіх визначних письменників, — вони створили у Львові всеукраїнський культурний центр.

Політичний рух. Відкриті політичні організації в царській Росії були недозволені, і життям керували тільки таємні гуртки. У всіх важливіших центрах українська інтелігенція творила т. зв. громади, що організовували культурне життя і обговорювали політичні питання. В 1897 р. громади почали організовуватися в одну всеукраїнську організацію. В громадах брали участь люди різних поглядів: консерватисти, ліберали і радикали. Молоде покоління виступило з гаслом самостійности України; в 1891 р. „Братство Тарасівців" в Полтаві підняло клич боротьби за визволення України. Тоді починає теж свою діяльність Микола Міхновський, а організовані ним гуртки молоді були предвісниками новітнього українського націоналістичного руху (брошура М. Міхновського „Самостійна Україна" 1900 р.).

Нові зміни на Наддніпрянщині принесла революція 1905 р. Росія програла війну з Японією і всюди почався народний рух проти царату, страйки, маніфестації. Селяни жадали землі, робітництво соціяльних і політичних прав. Цар Микола II. був примушений дати Росії конституцію. На Україні спалахнуло нове національне життя. Почали виходити українські часописи (нпр. „Хлібороб" у Лубнях) і книжки, виникли освітні товариства, „Просвіти", кооперативи і різні організації. До перших виборів до Державної Думи українці провели 44 депутатів, що в Думі зорганізувалися в окрему „Українську Громаду". Вона домагалася автономії України. Але воля тривала недовго. Царат знову набрався сил і продовжував свою ворожу політику на Україні. Залишилися і надалі російські школи, почалися переслідування української преси і організацій; заборонено навіть святкувати Шевченкові роковини.

Для боротьби з царатом зорганізувалися різні партії, як Товариство Українських Поступовців (Т У П), Революційна Українська Партія (Р У П), Українська Народня Партія під проводом самостійника-націоналіста Миколи Міхновського, соціал-демократія і ін.

XII. НОВА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА.

Долю українського народу змінила велика світова війна, що розпочалася 1914 р. Спершу Росія мала перевагу і російські війська зайняли Галичину. Це був страшний час для українців. Російський уряд заборонив видавати українські часописи і книжки, закрив усі школи, всі читальні „Просвіти“ й інші товариства, заборонив урядування в українській мові. Сотні українських діячів арештовано і вивезено на заслання в Сибір. На Наддніпрянщині закрито українські товариства, заборонено часописи та арештовано багато діячів. Здавалося, що на український народ прийшов уже крайній кінець, — що Росія знищить українців всюди, де лише вони живуть.

Та Росії війна не вдалася. Російські війська мусіли виступити з Галичини. Для боротьби з Росією зорганізовано нове українське військо — Українських Січових Стрільців.

В березні 1917 р. в Росії вибухла нова революція. Цар Микола II. зійшов з престолу. Всі народи російської держави кинулися добувати собі волю. На Україні всюди почалися українські манифестації, наради і з'їзди. Перший раз на вулицях міст показалися українські жовто-блакитні прапори, перший раз залунала широко пісня „Ще не вмерла Україна“. В Києві утворилася Українська Центральна Рада, в якій зібралися представники всіх частин України для спільної ради і спільного діла. Головою Ради був професор Михайло Грушевський, що здавна вів всеукраїнську політику.

Спочатку українські діячі думали залишити Україну в союзі або федерації з Росією. Вони уявляли собі, що український народ не дозрів ще до самостійної держави. Центральна Рада вела переговори з російським Тимчасовим Урядом Керенського, надіючись, що постане нова Росія, з якою можна буде порозумітися. Тим часом владу в Росії захопили большевики і під гаслом знищення буржуазії почали руйнувати всю культуру. Вони поставилися також вороже до України. Тільки тоді Центральна Рада, універсалом від 22 січня 1918 р., проголосила самостійність України під назвою Української Народної Республіки (У Н Р).

Нова держава мала демократичний устрій. Всі громадяни, без огляду на національність і інші різниці, мали рівні права і громадянські свободи. Окрему опіку мали дістати робітники і селяни. Нетрудову власність і земні скарби націоналізовано. Широкі права дістали національні меншості. Українське військо почало творитися з ініціятиви Миколи Міхновського, який вказав на те, що без сильної армії держава не може існувати.

Але в країні, розбурханій революцією, важко було завести лад і порядок. Селяни, малоосвічені і несвідомі, нічого більше не бажали, як тільки землі; справа організації держави, яка повинна їм цю землю забезпечити, їх не цікавила. Робітництво піддавалося під впливи большевиків, які обіцяли трудящим рай на землі. Національні меншості вели свою власну національну політику, шукали порозуміння з чужими державами. Найбільше на Україні шкодило те, що українське громадянство розбилося на кілька ворожих партій. Кожна партія думала, що тільки її програма справедлива, що тільки її провід уповноважений вести українську політику. Ніяка партія не хотіла другим зробити ніяких уступок. Партії вели з собою завзяту, уперту боротьбу, не вважаючи на те, що українська держава була ще слаба і неорганізована.

Боротьбу в українському таборі використали большевики і, спираючись на жидів та чужо-національне робітництво, вдерлися в Україну. В бою під Крутами, 29 січня 1918 р., лицарською смертю полягло 300 українських студентів. Центральна Рада мусіла уступати з Києва. В той час українські делегати вели переговори з Німеччиною і Австрією в Бересті над Бугом; дня 9 лютого 1918 р. підписано мир. Умова була доволі корисна для України, бо до української держави мала належати також Холмщина, яку поляки бажали забрати для себе. Галичина з Буковиною залишилася при Австрії, але провід у них мали дістати місцеві українці.

Маючи забезпечений мир на західньому кордоні, українські війська під проводом Симона Петлюри, а між ними також Січові Стрільці під командуванням Євгена Коновальця, рушили проти большевиків. На допомогу прийшли німецькі й австрійські війська. За короткий час Україну очищено від большевицьких банд.

Але Центральна Рада втратила вплив серед народу. Її політика, особливо соціялізація землі, не подобалася заможнішому селянству. Дня 29 квітня 1918 р. хліборобський з'їзд, в порозумінні з німцями, виступив проти Центральної Ради і проголосив гетьманом Павла Скоропадського, потомка колишнього козацького гетьмана. Під його проводом зорганізовано на новий лад українську державу. Уряд, складений з визначних фахівців, упорядкував адміністрацію, скарбовість, військо, заснував Академію Наук. Спираючись на союз з Німеччиною, вів успішну закордонну політику, приєднав до української держави Крим, старався прилучити Кубанщину, порозумівся з Донською республікою. Але хиткий гетьман у всьому потурав різним чорносотенним московським реакційним елементам, що в той час шукали на Україні пристановища та захисту від большевиків. Також у соціяльних справах гетьманський уряд вів політику прихильну для великих землевласників, і скасував всі соціяльні реформи Центральної Ради. Це привело до невдоволення селянства. Коли ж уряд проголосив федерацію з Росією, демократичні партії (Український Національний

Союз) підняли проти нього повстання і гетьман зрікся влади в грудні 1918 р.

Владу прийняла тепер Директорія Народної Республіки. Вона відновила закони Центральної Ради, але скасувала соціялізацію землі і повернула дрібні селянські господарства. Вона встановила також тісні зв'язки з Галичиною. Під кінець 1918 р. розпалася Австрія, і тоді (1 листопада 1918 р.) галицькі українці проголосили західно-українську республіку. Але проти українського уряду виступили поляки і почалася довга боротьба за Львів. Українська галицька армія, чисельна і добре зорганізована, хоробро відбивала наступи ворога. Дня 22 січня 1919 р. представники Галичини на Національному Конгресі в Києві проголосили об'єднання західних земель з Українською Народною Республікою (акт соборности).

Головний Отаман Симон Петлюра провів нову організацію українського війська і відновив війну з большевиками, що наступали на Україну. Але большевицькі сили виявилися краще озброєні і війська Директорії уступили на Поділля. Туди також надійшла галицька армія, яку на схід перли поляки. Всі українські війська злучилися разом і в серпні 1919 р. знову добули Київ. Але на українців ударили з другого боку російські добровільці, що бажали обновити царську Росію. Почалася кривава боротьба і з большевиками і з добровільцями. Українські війська були відперті на Поділля і тут опинилися у безвихідному становищі, без зброї і харчів, нищені тифом. Але боротьба з ворогами української держави тривала далі. По всій Україні розгорілися проти большевиків селянські повстання ще довгі роки.

У героїчній боротьбі українська держава упала. В Ризі 28 березня 1921 р. большевики склали мир з Польщею: Галичина, Холмщина і Волинь відійшла під владу поляків, решта українських земель під большевицьке ярмо. Буковину зайняла Румунія, Закарпаття (Карпатську Україну) Чехія, пізніше Угорщина. Коли в 1939 р. у боротьбі з Німеччиною впала Польща, західно-українські землі дісталися під владу московських большевиків (СССР). Всюди занепало українське національне життя, — кожна держава на свій лад намагалася знищити український народ.

І аж 1941 рік приніс Україні світанок нового життя. Большевицька тюрма народів, надточена революційною пропагандою та боротьбою поневолених націй, в першу чергу української нації валиться під ударами німецької зброї. У східній Европі твориться новий світ. У кривавих змаганнях і Україна добуде собі волю і самостійність.

Липень 1941 р.

НАЙВАЖНІШІ ДАТИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

Рік.

800. Початки Київської Держави.
987—1015. Володимир Великий.
981. Прилучення Галичини до Києва.
988. Хрещення України.
1018—1054. Ярослав Мудрий.
1054. Поділ України на князівства.
1084—1200. Ростиславичі в Галичині.
1169. Руйнування Києва москалями.
1199—1205. Роман, князь галицько-володимирський.
1205—1264. Король Данило.
1223. Перший прихід татар.
1253. Коронація Данила.
1340. Кінець галицько-володимирської держави.
1569. Люблинська унія.
1573. Перша українська друкарня.
1580. Острозька академія.
1586. Львівська Ставропигія.
1596. Берестейська унія.
1616—1622. Петро Сагайдачний.
1638. Повстання Павлюка й Острянина.
1648—1657. Богдан Хмельницький.
1649. Зборівська битва і мир.
1654. Союз з Москвою.
1657—1659. Іван Виговський.
1665—1676. Петро Дорошенко.
1687—1709. Іван Мазепа.
1709. Битва під Полтавою.
1764. Скасування гетьманства.
1772. Галичина прилучена до Австрії.
1782. Кінець автономії Гетьманщини.
1798. „Енеїда“ Котляревського.
1837. „Русалка Дністрова“.
1840. „Кобзар“ Шевченка.
1848. Знесення панщини в Австрії.
1861. Знесення кріпацтва в Росії.
1876. Заборона українського письменства.

834